

دهزگای چاپ و بلاوکردنهوهی

زنجیره ی روشنبیری

*

خاوهنی ئیمتیاز: شهوکهت شیخ یهزدین

سهزنووسه: بهدران شههمهده ههیب

***

ناوونیشان: دهزگای چاپ و بلاوکردنهوهی ئاراس، گهړهکی خانزاد، ههولتیر

کورد و مهسهلهی کورد

دوکتۆر شاکر خەسبای

کورد و مەسەلە ی کورد

ئەمجەد شاکەلی کردووێه بە کوردی

ناوی کتیب: کورد و مەسەلە ی کورد

نووسینی: دوکتۆر شاکر خەسبای

وەرگیترانی: ئەمجەد شاکەلی

بلاوگراوە ی ئاراس- ژماره: ٣٤٣

دەرھینانی هونەری ناوێه و بەرگ: ئاراس ئەکرەم

پیت لیدان: کارزان ئاورەحمان

هەلەگری: هەندرین شێرزاد

سەرپەرشتیی کاری چاپخانه: ئاورەحمانی حاجی مەحموود

چاپی دووهم - هەولێر- ٢٠٠٥

لە کتیبخانە ی بەرپۆه بەرایه تیی گشتیی رۆشنبیری و هونەر لە هەولێر ژماره

(٤٠٦) ی سالی ٢٠٠٤ ی دراوہ تی.

پاراستنی بە دلگەرمی و سووربوون و ورباییهوه بکیشی. بەلام گرتنه بەری رینگە ی رزگاری عارەب دەبی کاریکی وا نه کاته سەر عێراق ئەوەی لەبیر بیاتەوه که ئەو (عێراق) نهک هەر تەنێ دەولەتیکە عارەبی نییه، بەلکه دەولەتیکە عارەبی- کوردییە و مادامەکی هاوبەشی عارەب و کورد لەم نیشتمانەدا دادگەرانهیە، دەبی هیندە ی خۆی (عێراق و عارەب) سوور بی لەسەر نه تەوهی کورد. دانپیدانانی ئیمە لەم نیشتمانەدا هاوبەشین و ئیمە لە پلە ی یەکه مدا عێراقین و لە پلە ی دوو مدا عارەب و کورد. کۆکردنەوهی عارەب و کوردیش لە نیو یەک دەولەتدا هیچ داھینان و بەدەوکارییەک نییه. لەنیو دەولەتانی رۆژئاوا دا نمونە ی زۆر هەن که دەولەتگەلێکن لە پتر لە یەک نه تەوه پێک هاتوون و بەرژەوه نده هاوبەشەکانیان لە یەک دەولەت ی یەکگرتو دا کۆی کردوونە تەوه و پێوەندیشیان لەسەر بناخە ی پێکەل ی و دەستە بەرکردنی تەواوی هەربە کەیان و ریزگرتنی یە کدی دامەزراره. لەم نامیلکە یە شدا هەول دەدەین تیشکی میژوو بخەینە سەر مەسەلە ی کورد بۆ ئەوهی رپی ئەم یەکیە تییه ی ئەمرومان رۆشن بکەینەوه. بێگومان نوێ سەردەمی عێراق خالی و بەدوور دەبی لەو ستەم و هەلەگەلە ی که لە کۆنە سەردەمی بندهستی و بەرژەوه ندی کۆلتۆنیالیزم و خۆپەرستیدا هەبوون و لا پەرە یەکی نوێ لە میژووی یەکیە تی عارەب و کورد دەست پێ دەکات و پەردە ی لەبیرچوونەوهش بەسەر رابردووی دزیویدا دادەداتەوه.

شاگر خەسبک

پێشەکی

لەم رۆژگارەدا- که عێراق بەسەردەمیکی نوێیدا تێدەپەرئ- زۆر باسی برایه تی عارەب و کورد دەکریت و عارەبەکانی باشوور و کوردەکانی باکور دەستیان بەوه کردووه بەراشکاوی ئارەزووی خۆیان بۆ بەر دەوامبوون لە یەکیە تییه کەیاندا که لە بارودۆخیکە خراپدا چۆ بووه دەرپرن.

ئەم یەکیە تی عارەب- کوردە که لە قوولایی دل ی خەلکەوه پشستگی رپی لێ دەرکۆ مەسەلە یەکه دل فێنک دەکاتەوه. جیگە ی داخیشە کتیبخانە ی عارەبی توانستی پێشکەشکردنی زانیاری روون و تەواوی لە بارە ی کوردەوه بەرا عارەبەکانیان نییه لە کاتی کدا که هەزاران سالە لەم نیشتمانەدا و لەم دەولەتە ی شدا که پێش چل سالان دامەزراره هاوبەشن. مەسەلە ی کوردیش تا رادە یەک لەلای زۆریە ی ئیمە ی عارەب مەسەلە یەکی نه ناسراوه. بۆ ئەوهی ماف و ئەرکی گشت نه تەوه یەک لەم ولاتەدا دیاری بکرین دەبی بەروونی- لە کاتی کدا که عێراقیش ئیستا لە سەردەمی سازکردن و نوێکردنەوه دا یە- ئەو بنچینه زانستیانی که گەرە که یەکیە تی عارەبی کوردیی لەسەر دامەزری دیاری و دەستنیشان بکەین و ئەو کارەش هەرگیز ناکریت تا لە راستیی مەسەلە ی کورد و راستیی پێوەندی کورد بەو ناوچە یی که تێیدا دەژین تێنەگەین.

عارەب ئیستا که بەقووناخیکە کاریگەری میژووی نوێیاندا تێدەپەرن و نه تەوه ی عارەبی ئازادیش ئەو رۆ بوو تە راستییەکی لەبەرچاو و خۆسە پێنەر بەسەر کۆلتۆنیالیزمی رۆژئاوا دا. لەبەر ئەوه ی عێراقیش دەولەتیکە زۆریە ی دانیشتوانی عارەبن کەواوو دەبی ئەویش هاوشانی دەولەتە عارەبییه ئازادەکانی دی پروات و نهخشە ی رینگە ی ئازادی و بزاقی عارەبی و

کیرتییه کان به زۆری به سه ر ولاتی ئیران و میدیا و ئەو ناوچانەی ئیستا کوردی لێ دەژین به شرابوونەوه و ههروهها لهو باوه په شدا یه که وشه ی کیرتی Kyrtil یه که م جار گۆراوه و بووه به کورتو Qurtu و دواییش بووه به وشه ی کورت Kurt^(۲).

درايشه ر که له رووی فیلۆلۆجی (زمانه وانی) یه وه له باره ی بنجی وشه که وه تۆزینه وه ی کردوه هه رچه نده له به ستنه وه ی کورده وه به کیرتییه کان له گه ل نۆلده دایه به لام ئەو وشه ی کورد ده گپرتته وه بۆ بنجیکی فارسی. درايشه ر لهو باوه په دایه ئەو فارسانه ی نپوی کیرتییه کانیا ن بیستوه یا به راستی دانوستاندنیا ن له گه لیا ندا هه بووه ره نگه ناویکیان له کورد نا یی له رووی ده رپرن و شیوه ی گوته وه له ناوه په سه نبیه که ی خۆیا نه وه نیزی ک بیته و له گه ل سروشتی تازیانه یاندا گونجا و بیته.

وشه ی کورد Kurd یا گورد Gurd ی ئیرانی که ره نگه بنجیا ن له وشه ی گاردو Gardu یا کاردو Qardu ی بابیلیدا هه بیته واته ی «نازا» «بویر»، «جهنگ گیتی» ده گه یه نی. له وانه یه وشه فارسیه که دواتر له نووسه رانی عاره به وه گه ییشتبیته نووسه رانی ئەوروپایی^(۳).

بۆ لیکۆله روه وا دیتته پیش چاو که دیمانه ی یه که م له راستیه وه نیزی کتر بیته. له وانه یه وشه ی کورد له ده رپرنی ئاشووریا نه ی وشه ی گوتو Gurtu واته وشه ی کورتو Gurtu وه وه هاتی، چونکه ئاشووریه کان لهو گه له فره کۆنانه ن که وه ک سۆمه ریه کانی پیشوویان ئەوانیش تووشی هیرش و په لاماردانی گۆتی Guti یه کان بوون، ره نگه ئەوان ئەو ناوه یان گواستبیته وه بۆ فارسه کان. له راستیشدا ره نگه گوردی Gurdu و کیرتی Kirtii یه کان هه رچه نده له خیلێ جیاواز پیکهاتوون سه ر به یه ک گه ل بن، چونکه ناوچه کانیا ن که سۆمه ریه کان و ئاشووریه کان و فارسه کان باسیان لێ کردوه هه ر ئەو ناوچانه ی ئیستای کوردستان که کوردستانی باکور و کوردستانی باشووریش ده گریتته وه.

یه که م شیوه ی وشه ی کورد که وه ک ده رپرنی ئیستا بیته و بۆ هه مان گه ل

کورد و کوردستان

بسه چه ی کورد

هه رچه نده زۆریه ی لیکۆله روه وه کان له سه ر ئەوه یه ک ده گرنه وه که کورد سه ر به کۆمه لێ ئارییه Indo European و نووسه رانی ش له باره ی ریشه ی وشه ی کورده وه جیاوازن به لام تا ئیستا ش له مه ر ماکی کورده وه ده مه ته قه هه ر هه یه. له باره ی وشه ی کورده وه دوو دیمانه ی جیگرتوو هه ن، یه که میان وشه که ده گپرتته وه بۆ گوتو Gutu و دووه میشیان ده یگپرتته وه بۆ کیرتی Kyrtil یا سیرتی Cyrtii.

دیمانه ی یه که م کورد به گه لێ گوتو Gutu وه گرێ دده ا و گه لێ گوتو ویش خه لکانیک بوونه له شانشین گوتیام Gutium دا که که وتوو ته لای چه پی رووباری دیجله وه له نیوان رووباری زتی بچووک و رووباری سیرواندا، ژیاون. دوکتۆر سافراستیان و نووسه رانی دیکه ش لهو پروایه دان که ئەو وشه یه گۆرانی به سه ردا هاتوو تا گه ییشتوو ته ئەو شیوه یه ی ئیستای ئەویش به له نیوچوونی پیتی R دوای پیتی یوو U واته Gurti بووه به Guti. ئەو جۆره سووانی پیتته رتسا یه کی زمانه وانیه به شیوه یه کی گشتی به سه ر زۆریه ی زمانانی هیندی- ئارییه کاندایه و به تایبه ت زمانه رۆژهه لاتییه کانیا ن وه ک کوردی و ئەرمه نی و سانسکریتی و یۆنانی ده گریتته وه^(۱).

دیمانه ی دی کورد به کیرتی Kyrtil یه کانه وه گرێ دده ا که خه لکیک بوونه له رۆژئاوای زه ریاچه ی واندا ژیاون. نۆلده که لهو باوه په دایه

بگونجیت، وشه‌ی کاردۆخی Kardouchi یه که زینیفۆن له بیره‌ورییه‌کانیدا ده‌بارهی شه‌گه‌رانی ده‌ه‌زار که‌سه‌که‌ی سالی ۰۱-۴ پ. ز ناوی بردوووه (۴).

واش پیده‌چیی بنه‌مای ئه‌و وشه‌یه‌ی که زینیفۆن به‌کاری بردوووه وشه‌ی گورتوو Gurtu بیت که نیشانه‌ی کۆ Kh Gurt- Kh ی ئه‌رمه‌نی خراوه‌ته‌سه‌ر، ره‌نگه‌ ئه‌م وشه‌یه‌ش له ئه‌رمه‌نییه‌کانه‌وه‌ گه‌بیشته‌بیتته‌ یۆنانییه‌کان. پاشان ئه‌و وشه‌یه‌ به‌هۆی نووسه‌رانی کۆنی یۆنانییه‌وه‌ گۆراوه‌ و شتیوه‌ی جیاوازی وه‌رگرتوووه‌ وه‌ک وشه‌ی کوردونی Cordueni و گوردین Gor-dyene و کاردونی Cardeni و کوردونس Korduenice و کوردینس Kordyens و گوردیای Cordyoei و کاردای Qardaiwe و هتد (۵).

به‌لام بنه‌چه‌ی کاردۆخییه‌کان که زینیفۆن نیویان ده‌بات هه‌رچی بووبیت گورد و Gurdu بووبن یا کیرتی Kyrtii یا هه‌ر شتیکی دیکه‌، بیتگومان ئه‌وانه‌ به‌گویره‌ی زۆریه‌ی به‌لگه‌کان باپیرانی ئه‌م کوردی ئه‌ورۆن. وشه‌ی کورد له‌ نووسینه‌ فارسییه‌کاندا بو‌یه‌که‌م جار له‌ کتیبیتکدا به‌زمانی په‌له‌وی ده‌رکه‌وت. ئه‌رته‌خشیری پایه‌کان دامه‌زرتنه‌ری ده‌وله‌تی ساسانی سالی ۲۲۶ ی. ز له‌ نیو نه‌یارانیدا نیوی مانگی Magi پاشای کوردان Kurdan ی بردوووه (۶).

له‌وانه‌یه‌ نووسه‌رانی عاره‌بی وه‌ک مه‌سه‌وودی و ته‌به‌ری وشه‌که‌بان له‌ فارسییه‌وه‌ هینابیتته‌ نیو زمانی عاره‌بییه‌وه‌. به‌لام ماکێ ره‌گه‌زی کورد باه‌تیکه‌ له‌ رووی لیکۆلینه‌وه‌ی زانسته‌بییه‌وه‌ مافی خۆی پێ نه‌دراوه‌. شه‌ره‌فنامه‌ که‌ یه‌که‌م سه‌رچاوه‌یه‌ له‌ باره‌ی کوردیه‌وه‌ ده‌دوێ باسی ئه‌وه‌ ده‌کات که‌ هه‌ندیک که‌س له‌ باوه‌ره‌دان کورد نه‌وه‌ی ئه‌و لاوانه‌ن که‌ له‌ ده‌ستی زوهاک رزگاربوون و نه‌کوژراون. زوهاک که‌ له‌سه‌رده‌میتکدا شای ئیران بووه‌ هه‌موو رۆژتیک فه‌رمانی داوه‌ میتشکی دوو لاوی بو‌ئاماده‌ بکری بو‌ئه‌وه‌ی تیماری کۆنه‌ نه‌خۆشییه‌کی خۆی پێ بکات. به‌لام ئه‌و که‌سه‌ی به‌رپرسیاری به‌جیه‌یتانی ئه‌و فه‌رمانه‌ بووه‌ یه‌کیکی کوشتوووه‌ و

ئه‌وی دیکه‌ی به‌دزییه‌وه‌ ناردوووته‌ چیا. ئیدی ژماره‌یه‌کی زۆر له‌ لاوانه‌، له‌و که‌ژانه‌ کۆده‌بنه‌وه‌ و گه‌لێکی هه‌مه‌ جووره‌ ترووم پێک دینن که‌ نیوی کوردی لی ده‌نری (۷).

ئه‌فسانه‌یه‌کی ئیرانیش هه‌یه‌ ده‌لی کورد نه‌وه‌ی ده‌سته‌ که‌نیزه‌کپکن سوله‌یمانی که‌کیم له‌ ئه‌وروپا کرپوونی و له‌ ریگه‌دا له‌ چیاکان دپو و جنۆکه‌ ریگه‌یان پێ ده‌گرن و ده‌یانکه‌ن به‌ ژنی خۆیان و ئیدی ئه‌و گه‌لی کورده‌ نه‌وه‌ی ئه‌وانن (۸).

هه‌ندیک میتروونوسی عاره‌ب وه‌ک مه‌سه‌وودی و هه‌ندیک کوردیش له‌ پروایه‌دان کورد له‌ بنه‌چه‌دا عاره‌بن و ده‌یانگێرنه‌وه‌ بو‌ره‌بیعه‌ی کوری نه‌زاری کوری مه‌عاد یا بو‌موزهر (مضر) کوری نه‌زار که‌ خیتیکه‌ نیشته‌جیی ناوچه‌ی ره‌بیعه‌ی ده‌قهری مووسله‌ یا ناوچه‌ی موزهر (مضر)ی ده‌قهری ره‌قه‌یه‌. ئه‌مانه‌ ده‌لین کورده‌کان به‌هۆی ناکوکییه‌ک که‌ له‌ نیویاناندا رووی داوه‌ له‌ خیتله‌که‌یان جوێ ده‌بنه‌وه‌ و به‌ره‌و چیاکان کۆچ ده‌کن و له‌وێ له‌گه‌ل ره‌گه‌زی دیکه‌دا تیکه‌ل ده‌بن و به‌و جووره‌ زمانی خۆیان له‌بیره‌که‌ن (۹).

به‌لام دیمانه‌ جیدییه‌کان له‌ باره‌ی ریشه‌ی کورده‌وه‌ پشت به‌سی بنچینه‌ ده‌سه‌تن:

۱- نه‌ریت و تایبه‌تمه‌ندییه‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کانی گه‌لی کورد.

۲- به‌لگه‌ زمانه‌وانییه‌کان (فیلۆلۆجییه‌کان).

۳- تایبه‌تمه‌ندییه‌کانی زمانی کوردی و به‌لگه‌ میترووییه‌کان.

یه‌که‌م- هه‌رچی نه‌ریت و تایبه‌تمه‌ندییه‌کانی گه‌لی کورده‌ ئه‌وه‌ بنه‌ره‌تی دیمانه‌که‌ی ماره‌. مار له‌ پروایه‌دایه‌ کورد دانیشتوانی بنچینه‌یی چیاکانی ئاسیای بچووکن و له‌ هیچ شویتنیکێ دیکه‌وه‌ نه‌هاتوون، چونکه‌ نه‌ریته‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کانی کورد وه‌ک نه‌ریتی ئامۆزا خواستن و نه‌ریتی گۆرانی چرین. که‌ ده‌نگ له‌ گه‌رووه‌وه‌، ده‌رچی وه‌ک نه‌ریتی ره‌گه‌زه‌کانی پیش خۆیان.

هەرچه‌نده مار دان به‌وه‌دا ده‌نیت که ئەم زمانه کوردییە ئیستا زمانیکی ئارییە، بە‌لام ئەم دیاردەیه دە‌گی‌رتە‌وه بو کارتی‌کردنی تروومی هیندی- ئاری لە‌سه‌ر کورد. مار دە‌لتی تە‌نی لە‌به‌ر ویک‌چوونی زمانی کوردی و زمانه ئارییە‌کانی دیکه، کورد به‌ئاری دابنری، کاریکی ناراسته، چونکه زمانی کوردی له‌ بنه‌ره‌تدا زمانی خه‌لکه ره‌سه‌نه‌کانه و گه‌له‌ک تایبه‌مه‌ندیی بنه‌ره‌تیشی هه‌یه. هه‌روه‌ها مار هه‌موو پێ‌وه‌ندییه‌کی نیوان کورد و گۆتییه‌کان یا کیرتییه‌کان ده‌داته دواوه چونکه به‌بۆ‌چوونی ئەو ئەم پێ‌وه‌ندییه به‌لگه‌ی می‌ژوویی نییه (١٠).

دووه‌م- ئەو دیمانه‌یه‌ی که پشت به‌لگه‌ی فی‌لۆ‌لۆ‌جیه‌وه ده‌به‌ستێ نۆ‌ل‌دکه و هارتمان پشت‌گیری لێ ده‌کهن. ئەم دیمانه‌یه کورد به‌کیرتییه‌کانه‌وه ده‌به‌ستێ و هه‌ول ده‌دا ئەوه به‌سه‌لمی‌نی که وشه‌ی کیرتی Kyrtii گۆ‌رانی به‌سه‌ردا هاتوووه و بووه به‌وشه‌ی کاردا Qarda و پاشان بووه به‌وشه‌ی کاردۆ‌خی Kardouchi که زینیفۆنی سه‌ر‌کرده‌ی یۆ‌نانی بو‌یه‌که‌م جار ناوی بردوووه (١١) ئە‌وجا له‌به‌ره‌وه‌ی ته‌واوی بی‌رو‌راکان له‌سه‌ر ئەوه پێ‌ک دێن که کاردۆ‌خییه‌کان کوردانی ئیستان و له‌به‌ره‌وه‌ی زۆر پێ‌ده‌چن کاردۆ‌خییه‌کان سه‌ر به‌تروومی‌کی هیندی- ئاری بووین، ئیدی گومان له‌وه‌دا نییه که کوردانی ئە‌ورۆ‌هه‌ر له‌و تروومه‌ن. له‌ راستیدا ئەم دیمانه‌یه به‌ته‌نی پشت به‌به‌لگه‌ی زمانه‌وانی نابه‌ستێ به‌لکه پشت به‌وی‌ک‌چوونی نا‌چه‌ی روونیشتن و نه‌ریتی نیوان کیرتی و کاردۆ‌خی ده‌به‌ستێ. نووسه‌رانی کۆن باسی ئە‌وه‌یان کردوووه که کیرتی له‌ نیتزکی چیاکانی زا‌گ‌رۆ‌سدا له‌ ئی‌ران له‌و نا‌چه‌یه‌ی کاتی خۆی نیوی میدیا و له‌ دوا‌ییدا نیوی ولاتی فارسی لێ‌ نراوه، ژیاون.

سترابو و بولییس و لیخی وا باسی کیرتییه‌کانیان کردوووه که کاریان دزی و تالان‌کردن بووه و له‌ به‌رده‌ها‌وی‌ژ‌تندا به‌ به‌رده‌قانی گه‌له‌ک لێ‌زان بوونه و زۆ‌ریش نازا بوونه. ئەم جۆ‌ره باس‌کرده‌ رێ‌ک وه‌ک باس‌کردنی زینیفۆنه له‌ باره‌ی کاردۆ‌خییه‌کانه‌وه. نا‌چه‌گه‌لێ‌ک که هه‌ردوو ئەو گه‌لانه‌ی تیدا

ژیاون ویک ده‌چن. وا ده‌رده‌که‌وی ئەم دیمانه‌یه پشت به‌ به‌لگه‌گه‌لی به‌هیتز به‌هستی.

به‌لام گ‌ر‌نگ‌ترین خالی لا‌وازی له‌م دیمانه‌یه‌دا- وه‌ک مینۆ‌رسکی ده‌لتی- روون نه‌کرده‌وه‌ی ئە‌وه‌یه که چۆن کیرتی (یا کورد) ه‌کان توانیویانه له‌ نا‌چه‌کانی رۆ‌ژ‌ئا‌وا‌ی چیاکانی تورووس و ئە‌نتی تورووسدا بلا‌و بینه‌وه و بگه‌نه سه‌ر سنوره‌کانی سووریا (١٢). به‌لام وه‌رام‌دانه‌وه‌ی ئەم به‌ره‌له‌ستییه و بۆ‌چوونه ئاسانه، چونکه کیرتییه‌کان خه‌ل‌ک‌یکی شوان‌کاره‌ بوونه و شی‌وه‌ی ژیا‌نی‌یان پالێ پێ‌وه نا‌ون که وه‌دووی له‌وه‌ردا به‌نا‌چه‌گه‌لێ‌کی به‌ریندا بلا‌و بینه‌وه.

سێ‌یه‌م- دیمانه‌ی سێ‌یه‌م مینۆ‌رسکی پشت‌گیری لێ ده‌کات. ئەم دیمانه‌یه‌ش پشت به‌زانباریی زمانه‌وانی و می‌ژوویی ده‌به‌ستێ. مینۆ‌رسکی له‌و با‌وه‌ره‌دایه کورد له‌ ره‌سه‌نیکی ئارییه‌وه دا‌که‌وتوو‌نه‌ته‌وه به‌لام تیکه‌ل به‌ره‌گه‌زی دیکه بوونه. ئەم دیمانه‌یه له‌ راستیدا له‌ زۆر رو‌وه‌وه له‌گه‌ل دیمانه‌که‌ی نۆ‌ل‌دکه‌دا ویک ده‌چن و دیمانه‌که هه‌م بنا‌خه‌ی می‌ژوویی و هه‌میش بنا‌خه‌ی زمانه‌وانیی هه‌یه. دیمانه‌که له‌ رێ‌گه‌ی لیکۆ‌لێ‌نه‌وه‌ی زمانه‌وانیییه‌وه ده‌گاته ئە‌و ئە‌نجامه‌ی که زمانی کوردی ده‌گه‌رپه‌ته‌وه بو‌کۆمه‌له‌ زمانانی ئی‌رانی و مادام زمانیش به‌لگه‌یه‌کی گ‌ر‌نگه له‌ باره‌ی تروومی ئە‌وانه‌ی که پیتی ده‌په‌یفن ئیدی بی‌گومان کورد له‌ ره‌سه‌ندا ئارییه، هه‌روه‌ها به‌هۆی لیکۆ‌لێ‌نه‌وه‌ی می‌ژوویییه‌وه ده‌گاته ئە‌نجام‌گیری دۆ‌زینه‌وه‌ی ئە‌و رێ‌گه‌یه‌ی که شه‌پۆ‌لی کۆ‌چ‌کردووانی کورد به‌نی‌و چیاکانی قه‌وقازدا گ‌رتوویانه (رێ‌گه‌ی شه‌پۆ‌له‌کانی کۆ‌چ‌کردووانی ئارییه‌کان).

به‌هه‌ر حال ئە‌و دیمانه‌ی که باس کران هیشا پێ‌ویستی‌یان به‌ پشکنینی ورد و به‌لگه‌ی سه‌لمین هه‌یه. ره‌نگه پشکنینه ئاسه‌وارناسی و پێ‌وه‌ره وردکارییه ئە‌نترۆ‌پۆ‌لۆ‌جیه‌کانی له‌ باره‌ی کورده‌وه ده‌سته‌به‌ری وه‌ده‌رخستنی تۆ‌ژینه‌وه‌ی زانستی نوێ بن له‌ دا‌ها‌توودا له‌ باره‌ی ره‌سه‌نی کورده‌وه. لای پشکنه‌ر وا ده‌رده‌که‌وی ئە‌و دیمانه‌ی که ره‌سه‌نی کورد ده‌گی‌رنه‌وه بو

کۆمەلانی ئاری پەسند بن چونکە زانیارییە نوێیەکان بەردەوام بەلگەیی پشتگر بوو ئەو دیمانانە دەرەخەن. هەندیک نووسەر دەلێن یەكەم شەپۆلی ئاری کە کوردی لە ناوچەکانی ئاسیای ناوەندەوه گەیانده ئەم ناوچانەیی ئیستایان، نیزیکی سالی ۲۰۰۰ پ. ز رووی داوه (۱۳). لەوانەیه گەلان و خەلکانیک کە تاییەتمەندییەتی ئارییان تیدا بوویت ئەو دەمە لەو ناوچەیهی کە لە زەریای ئیجەوه تا چیاکانی زاگرووس و لە باکوری قەوقاس و زەریای خەزەرهوه تا کەنداوی فارسی درێژە دەکیشی، ژباپن و رەنگە ئەو گەل و خەلکانە گەلانی میژوویی ناسراوی وەک هیتییهکان و گۆتییهکان و میتانییهکان و کاشییهکان و عیلامییهکان بگرتهوه (۱۴). لەبەرئەوهی ئەو شەپۆلە ئارییه شەپۆلیکی شالاوبەر بووه بۆیه دانیشتوانە بنچینهییهکانی تۆاندووتهوه و زمان و ئایینی خۆی بەسەرماندا سەپاندوو. بەلام تۆاندنەوهی تەواو بەهەر حال وەدی نەهاتوو تا شەپۆلیکی دیکە ئارییان دوای تێپەرپوونی نیزیکی هەزار سال- کە رەنگە بەسەر قەوقاسدا بوویت- هاتوو و ئەو ناوچانەیی کە پێشتر باس کران، گرتوو (۱۵). لەوانەیه کاردۆخییهکان کە زینیفۆن باسیانی کردوو نەوهی شەپۆلی دووهم یا ئەو وەچەیه بن کە بەرههەمی تیکەلبوونی خەلکانی شەپۆلی دووهم و دانیشتوانی رەسەنن، ئەوانەیی لە ولاتی کوردونس Corduence دا ژیاون. ولاتی کوردونس Corduence ئەو ناوچەیهیه کە دەکەوتتە بەری چەپی رووباری دیجلە لە نیوان خابوور و زتی گەورەدا.

شەپۆلی یەكەمی ئاری دانیشتوانی رەسەنی تا پادەیهک تۆاندوو و شەپۆلی دووهمیش تۆانی بەتەواوی- هەندیک کۆمەلی دووره دەست و گۆشەگیری لی دەرچن- بیانتوویتیتهوه. بەوهسەفەکانی زینیفۆندا دەرەکهوئ کە دانیشتوانی کوردونس لەو سەرەمەدا هەندیک نیشانە و تاییەتمەندییەتی ئارییان تیدا هەبووه بەتایبەت لەباری کۆمەلایەتییهوه.

ئەو پێوانە ئەنترۆپۆلۆجیانه کە فیلد کردوونی ئەوه دەسەلمێنن کە جیاوازی ئاماری زۆر لە نیوان کوردانی عێراق و دانیشتوو عەرەبەکانی

زەلکاوهکان و ئۆسیتیەکانی دانیشتوانی قەوقاسدا هەیه (۱۶). لەلایەکی دیکەشەوه سیما و نیشانەکانی کوردانی باکوری دانیشتوانی تورکیا و باکوری رۆژئاوای ئێران کە نووسەران و گەریدهکان تۆماریان کردوون بەئاشکرا تاییەتمەندییەتی ئارییەتی وەک سەری درێژ و بەژنی بەرز و رەنگ و رووی هویل (سوور و سپی) و پرچی کال و چاوی شین دەرەخەن. بەلام کوردانی کوردستانی خواروو رەنگ و روو و پرچیان تاریک دەنوێنن و زۆربەیشیان چاویان قاوهییه و بالایشیان مامناوهند و سەریشیان لە خرییهوه نیزیکه. بەلام ئەم جیاوازییه لە رووی نیشانەکانی رەگەزییهوه لە نیوان کوردی باکور و کوردی باشووردا ئەوه ناگەیهنی کە کورد لە ترووم و رەسەنی جۆراوجۆر پێک هاتن، چونکە ئەو جیاوازییه کەمە بەرههەمی کاتیکردنی رەگەزەکانی نیزیکیانن. پێوانەکانی فیلد بو کوردانی ناوچە جیاوازهکانی کوردستانی عێراق ئەوهی سەلماند کە کورد دەچنەوه سەر بەک رەگەز. پشکنەر دەتوانن بەهۆی پێوانە ئەنترۆپۆلۆجییهکانەوه و بەهۆی باسکردنی گەریدهکانەوه بگاتە ئەو ئەنجامەیی کە کورد دەگەرتتەوه سەر رەگەزی ئەلپ لە کۆمەلە ئارییهکان. بەلام باکوریهکانیان سیمای کارتیکردنیکی بەهیزی ئەرمەنیان پێوه دیاره و باشوورییهکانیشیان سیمای کارتیکردنی خەلکانی زەریای نیوهراست- بەتایبەت سامییهکان- یان پێوه دیاره. هەرچەندە ژمارەیهکی زۆر دیمانە لە بارەیی باپیرانی کوردەوه هەن، بەلام ئەو دیمانەیهی زیتەر پەسندە ئەوهیه کە دەبانگێرتتەوه سەر میدییهکان Medes. بنەمای ئەو بۆچونەش ئەوهیه کە گۆتییهکان لە دوای گرتنی نەینهوا لە سالی ۶۶۰ ی پ. ز دا تیکەل بەمیدییهکان بوون (۱۷). لە راستیدا میژوونووسانی کۆن لەسەر ئەوه پێک هاتوون کە گەلیک لە دەورووبەری دوو هەزار سالییک بەر لە زایین بە نیوی گۆتی هەبووه و ئەویش لە ناوچەیهکدا ژیاوه ئیستا یەکیکە لە ناوچە سەرەکییهکانی کورد.

بەلام میژوونووسان لەسەر ئەوهی گەلیک بەنیوی میدی کە خاوەنی تاییەتمەندییەتی خۆی بیت، پێک نەهاتوون. دوکتۆر سافراستیان بو

رەتکردنەوێ بوونی گەلیک بەنیوی میدی ئەو دەکاتە بەلگە کە ئەو مۆرە بزمارییانە پیشانیان داوێ و ئاشکرایان کردووە کە وشەى Meda لە بنەرەتدا بەواتای خاک یا ولات هاتووە، وەک ئەوێ بگوترێ میدا گوتیوم بەواتای ولاتی گوتیوم یا میدا عیلام بەواتای ولاتی عیلام. بابیلیەکان، کە درەنگتر فەرەهنگی سۆمەرییان بەمیرات بۆ مایەوێ، لە واتای وشەى میدا دا هەلەیان کردووە چونکە ئەوان وایان دەزانی میدا ناوی ولاتیکی دیاریکراوێ یا نەتەوێیە کە لە نەتەوێکان، هەرچەندە نەشیانداوە توانی بەرپێکی ئەو ولاتە یا ئەو نەتەوێیە دەستنیشان بکەن. ئاشووریەکانیش هەر ئەو هەلەیان لە بابیلیەکانەوێ بۆ مایەوێ و ئیرانیەکان و یۆنانییەکانیش لە ئاشووریەکانەوێ بۆیان بەجیما و نووسەرە ئەوروپاییەکانیش لە نووسەرانی کۆنی یۆنانییەوێ بۆیان ماوەتەوێ (۱۸). هەرچی گەلی گوتییە بەلگەى زۆر هەبێ کە هەبووێ و وەک رەگەزێکی دیار و جیاواز ناسراوێ.

رەنگە کۆنترین ئاماژەکردنێک بۆ گوتییەکان ئەوێ بێ کە لە نووسراوێ سۆمەریەکاندا دۆزراوێتەوێ. سۆمەریەکان سکالایان لەوێ دەکرد کە خەلکیکی جەنگاوەر کە ناویان گۆتی بوو هەمیشە لە چیاکانیانەوێ دەهاتنە خورائێ و پەلاماری باژێرە سۆمەریەکانیان دەدا. سۆمەریەکان و ئەکەدیەکانیش دانیان بەوێدا ناکە شانشینیک بەنیوی شانشینى گۆتی هەبووێ و پیتتەختیشی ئەرابخوا بوو کە رەنگە ئەو شارە نێزیکى کەرکووک بوو پیت (۱۹). هەندیک نووسەر شوینی شانشینى گوتییان لەو چوارگۆشەى دەکەوێتە نیوان زبى بچووک و رووبارى دیجلە و گەردەکانى سلیمانى و رووبارى سیرواندا دەستنیشان کردووە (۲۰).

گۆتییەکان هەمیشە هەرەشەیان لە ئاشووریەکان کردووە و ئاشووریەکان نیوی گاردۆ Gardu یا کاردو Kardu یان لێ نابوون، ئاشووریەکان زۆر جارن دژی گوتییەکان جارى جەنگیان داوێ بەلام لەوێ کە وەژێریان خەن سەرنەکەوتوون. ئاشووریەکان و هەبا ساسی ولاتی گۆتییەکانیان کردووە کە ئەو کەژانەى کە دەکەوێتە رۆژئاوای رووبارى دیجلەوێ لە نیوان هەردوو زبى

و رووبارى سیرواندا ئیدی دوورنییە میدیا بۆ خۆی درێژەپێدانی ولاتی گوتیوم Gutium بێ کە رەنگە کەوتییە باکوری رۆژئاوای ئیرانەوێ. ئیدی هەرچۆنیک بێت ئیمەش لەگەڵ بۆچوونەکەى دوکتۆر سافراستیانداین کە گومان دەکات لەوێ خەلکیکی بەنیوی میدی و وەک گەلیکی جیاواز و تاییبەت هەبووین، چونکە بەلگەى میژوویی تەواو بۆ سەلماندى بوونی و هەبا گەلیک نییە. لە راستیشدا بەو جۆرەى هیرۆدۆتس ساسی چیبوونی شانشینى میدی دەکات - ئەویش یەکەم سەرچاوەیە لە بارەى میدییەکانەوێ کە خەلکانى دى لەویانەوێ وەرگرتووە - وەک خەیاڵ دیتە بەرچاوی و قایلکەر نییە (۲۱).

هەرەو هەبا میژووی ئەم شانشینییەش ناروون و تەماوییە. بەهەر حال ئەمەش لەو راستییە ناگۆرێ کە ئەو جەخت دەکاتەوێ کە کوردانى ئیستا لەو ولاتەدا کە رەنگە بەهەلە نیوی میدیای لێ نرابێ ژیاون و لەبەر ئەوێش بەنەوێ میدییەکان دەژمیتردین هەرچەندە رەگەزێکی تاییبەتیش بەنیوی میدییەوێ نەبوو پیت. دەتوانین لەو بەلگەیانەى تا ئیستا لەبەر دەستدا هەن بگەینە ئەو ئەنجامەى کورد نەوێ گۆتییەکان و ئەوان بەرەمى تیکەلبوونی دانیشتووە پەسەنەکانى چیاکانى زاگروس و شەپۆلى یەکەمى ئارییەکانن کە ناوچەکەیانى داگیرکرد.

جوگرافیای کوردستان

له باره‌ی جوگرافیای کوردستانه‌وه لیکدانه‌وه‌ی زۆر کراره. هه‌رچه‌نده زاراوه‌ی کوردستان به‌ده‌رپرینتیکی ره‌گه‌زبانه به‌گشتی ده‌کاته ئه‌و ولاته‌ی کوردی تیدا ده‌ژی، به‌لام که‌وشه‌نی جوگرافیایی ئه‌م زاراوه‌یه هه‌میشه له‌گه‌ل لایه‌نه ره‌گه‌زییه‌که‌دا ویک نه‌ها‌تووه‌ته‌وه. ره‌نگه‌ کۆنترین سه‌رچاوه گه‌لیک که زاراوه‌ی کوردستانی تیدا ده‌رکه‌وتی سهرچاوه یۆنانییه‌کان بووبن. نووسه‌رانی یۆنانی و پۆم کوردستانیان ناو نابوو کوردونس -Cor- duence یا گوردیای Gordiaea و سربانه‌کانیش ناوی کاردو Qardu یان لی نابوو. مه‌به‌ستیش له‌م ناوانه ئه‌و ولاته بوو که کاردۆخییه‌کانی تیدا ژیاون- ئه‌و ولاته‌ی ده‌که‌ویتته نیو چیاکانی نیوان دیاره‌کر و نه‌سیین و زاخۆه- هه‌رچه‌نده سنووره‌کانیشی به‌ته‌واوی روون و ئاشکرا نه‌بوو (۲۲). ئه‌و ناوچه‌یه‌ش نه‌یده‌کرده ته‌واوی ئه‌و ولاته‌ی که له راستیدا کوردی تیدا ده‌ژی. به‌لام نووسه‌رانی کۆنی عاره‌ب که باسی ولاته‌ی کوردیان ده‌کرد ناوه یۆنانییه‌کانیان به‌کار نه‌ده‌برد به‌لکه نیوی هه‌ریمی چیاکانیان لی نابوو. ئه‌م هه‌ریمه‌ش ئه‌و ناوچه‌یه‌ی ده‌گرت‌وه که ده‌که‌ویتته باکوری پۆژئاوای ئیران تا ده‌گاته ورمی و له ده‌شتاییه‌کانی عیراقه‌وه درێژه ده‌کیشی تا بچ ئاوانی گه‌وه‌ی ئیران و ناوچه چیاپییه‌کانی باشووری پۆژئه‌لاتی تازه‌ریایجان. هه‌ریمی چیاکانیش له راستیدا ریک ئه‌و ناوچه‌یه‌ی ده‌گرت‌وه که نووسه‌رانی یۆنانی نیوی میدیا‌یان لی نابوو (۲۳). میژوونوسانی عاره‌بیش دواتر هه‌ر ئه‌و ناوچه‌یه‌یان ناو نابوو عیراقی عه‌جه‌می بۆ جوێکردنه‌وه‌ی له عیراقی عاره‌بی. به‌لام وشه‌ی کوردستان وه‌ک زاراوه‌یه‌کی جوگرافیایی وا پیده‌چۆ که بۆیه‌که‌م جار له سه‌ده‌ی دوا‌ده‌یه‌می زاینیدا له سه‌رده‌می سه‌لجوقییه‌کاندا په‌یدا بووبیت.

سولتان سنجار به‌شه عاره‌بییه‌که‌ی هه‌ریمی چیاکانی جوێ کرده‌وه و خستییه ژیر ده‌سه‌لاتی سوله‌یمان شای خزمی خۆبه‌وه (۲۴). ئه‌م ویلایه‌ته نوپیه بیجگه له‌و ناوچانه‌ی که که‌وتونه‌ته پۆژئاوای چیاکانی زاگۆسه‌وه

وه‌ک شاره‌زور و کۆبسنبه‌ق، ئه‌و خاکه‌ی نیوان تازه‌ریایجان و لورستان- سنه، دیناوه‌ر، هه‌مه‌دان و کرماشان-ی ده‌گرت‌وه (۲۵). میژوونوسانی عاره‌ب دواتر ئه‌م زاراوه جوگرافیایییه‌یان به‌کار هیتا و یه‌که‌م جاریش له کتیبی نوزه‌ه‌تولقولوب (نزهة القلوب) دا که ئه‌لموسته‌وه‌ی ئه‌لقه‌زوینی (المستوفی القزوينی) له سالی ۷۴۰ی کۆچیدا نووسیویه‌تی که‌وته به‌رچا (۲۶). وا پیده‌چۆ ئه‌م زاراوه‌یه پاشتر بلاوکراییته‌وه و ته‌واوی میرنشینه ده‌ره‌به‌گییه کوردییه‌کانی له تورکیا و ئیراندا گرتبیت‌وه (۲۷).

کتیبی شه‌ره‌فنامه که میر شه‌ره‌فخانی بدلیسی له سالی ۱۵۸۶ له سه‌ر داوای شاه‌بازی دووهم نووسیویه‌تی، ولاتی کوردستان به‌م شیوه‌یه دیاری ده‌کاته: که‌وشه‌نی کوردستان له که‌ناره‌کانی زه‌ریای هورمز- یا که‌نداوی فارسی نیزیکی-ه‌وه ده‌ست پچ ده‌کاته و به شیوه‌ی هیلتیکی راست درێژه ده‌کیشی تا ویلایه‌تی مه‌لاتییه (شاریکه له ویلایه‌تی خه‌ریوت له کوردستانی تورکیا) و نه‌ریش (شاریکه له باکوری حه‌له‌ب) و له باکوری ئه‌م هیله‌وه درێژه ده‌کیشی و ویلایه‌تی فارس و عیراقی عه‌جه‌م و تازه‌ریایجان و ئه‌رمینیای بچووک و گه‌وره (ویلایه‌تی ئه‌ده‌نه- کلیکیا و ئه‌ریشان) ده‌گرت‌وه (۲۸). له سه‌رده‌می دواتر دا ویلایه‌تی کوردستان له تورکیا پارێزگاکانی دیاره‌کر و مووش و ده‌رسیمی ده‌گرت‌وه (۲۹).

داوی ده‌مه‌ته‌قه له مه‌ر میژووی فراژووتنی زاراوه‌ی کوردستان مامۆستا مینۆرسکی ده‌گاته ئه‌م ئه‌نجامگیرییه‌ی که «واتای جوگرافیایی زاراوه‌ی کوردستان هه‌رچیه‌ک بیت له راستیدا شیوه و جوړی راسته‌قینه‌ی به‌شینه‌وه‌ی کورد پيشان نادان و وشه‌ی کوردستان به‌واتا باوه‌که‌ی یانی ئه‌و خاکه‌ی که کوردی تیدا ده‌ژی» (۳۰). هه‌رچه‌نده ئه‌و ئه‌نجامگیرییه‌ی مینۆرسکی له باره‌ی فراژووتنی زاراوه‌ی کوردستانه‌وه پیتی ده‌گاته راسته به‌لام ئه‌وه وه‌ها ناگه‌یه‌نی که کوردستان ولاتیکه بی سنووری سروشتی و ره‌گه‌زی. له هه‌لکه‌وتدا کوردستانی راسته‌قینه زاراوه‌یه‌کی هه‌م جوگرافی و هه‌میش ره‌گه‌زییه. زۆر نووسه‌ریش سنووره‌کانی کوردستانیان دیاری

ژماره‌ی کورد و ناوچه‌کانی ئیستانیان

ده‌باره‌ی ژماره‌ی کورد خه‌میلاندنی جیاواز کراوه. زۆر جار ان‌ه‌و خه‌میلاندنانه‌ گه‌لێک له‌یه‌ک دوورن. له‌ راستیدا دانانی ژماره‌یه‌کی پێک و ته‌واو که ژماره‌ی کورد پێشان‌بدا کارێکه‌ له‌ پرووی ئامارگیری و سیاسیه‌وه‌ سه‌ختیه‌کی زۆری دێته‌ پێش. په‌نگه‌ گرنگترین خه‌میلاندنگه‌لێک که کراون‌ه‌مانه‌ی خواره‌وه‌ بن:

خه‌میلاندنی کۆمیتته‌ی کۆمه‌له‌ی نه‌ته‌وه‌کانی سالی ۱۹۲۵ (۳۳):

تورکیا ۲۰۰۰۰۰۰

ئێران ۷۰۰۰۰۰۰

عێراق ۵۰۰۰۰۰۰

سه‌رحه‌می گشتی ۳۲۰۰۰۰۰۰

خه‌میلاندنی ئەدمۆندز:

تورکیا ۲۰۰۰۰۰۰

ئێران ۱۱۰۰۰۰۰۰

عێراق ۹۰۰۰۰۰۰

ده‌ره‌وه‌ی کوردستان ۵۰۰۰۰۰۰

سه‌رحه‌می گشتی ۴۵۰۰۰۰۰۰

خه‌میلاندنی نیکیتین (۳۴):

تورکیا ۲ ۹۸۷ ۰۰۰

ئێران ۱۳۰۰۰۰۰۰

عێراق ۷۴۹۰۰۰

سووریا ۲۸۹۴۹۰

ئه‌رمینیا ۶۰۰۰۰۰

سه‌رحه‌می گشتی ۵۳۸۷۲۸۰

کردووه‌ و له‌ هه‌موویشیان‌ه‌وونتر دیاربک‌کردنه‌که‌ی ئەدمۆندزه‌ که‌ به‌م شێوه‌یه‌ی خواره‌وه‌ باسی ده‌کات: «سنوره‌کانی له‌ باکوره‌وه‌ به‌و هێله‌دا ده‌رۆن که‌ له‌ ئه‌ریشان و ئه‌رزه‌پرووم و ئازه‌ربایجاندا درێژه‌ی هه‌یه‌ و پاشان وه‌ک که‌وانه‌یه‌ک به‌نیۆ ماراش (یا ماراس) دا به‌ره‌و حه‌له‌ب ده‌روا و به‌ره‌و رۆژئاواش به‌لاپالی چیاکاندا درێژ ده‌بێه‌وه‌ تا رووباری دیجله‌ و پاشان به‌ره‌و رۆژه‌لاتی ئاوهرۆی رووباری دیجله‌ ده‌روا و که‌می‌ک له‌ باکوری کێوه‌کانی حه‌مرینه‌وه‌ ده‌کشیت تا ده‌گاته‌ که‌وشه‌نی عێراق- ئێران له‌ نیژیکی مه‌نده‌لی. به‌لام له‌ ولاتی ئێران واته‌ له‌ به‌ری رۆژه‌لاته‌وه‌ سنووری کورد له‌ ئه‌ریشانه‌وه‌ ده‌ست پێ ده‌کات و به‌ره‌و لای باشووری رۆژه‌لات ده‌روا و ناوچه‌کانی ماکو و به‌شیک له‌ خووی و په‌ژاییه‌ (ورمی) و مه‌هاباد (سابلاخ) و سه‌قز و سه‌نه‌ تا ده‌گاته‌ کرماشان ده‌گرتته‌وه‌ و ئه‌و رێگه‌یه‌ی نیوان کرماشان و کورد و مه‌نده‌لی سنووریکه‌ کورده‌ راسته‌قینه‌کان له‌ خزمانی لوړ و له‌کیان که‌ هه‌ندی جار به‌کورد ده‌ژمێردرین جیا ده‌کاته‌وه‌» (۳۱).

ئه‌گه‌ر لوړ به‌ کورد بژمێرین- وه‌ک چۆن گه‌لێک به‌لگه‌ی میژوویی و زمانه‌وانی ئه‌وه‌ ده‌سه‌لمێن- ئه‌وا سنووری کوردستان به‌درێژایی چیاکانی زاگروسد تا که‌نداوی فارسی ده‌روا. به‌و جوژه‌ بۆمان ده‌رده‌که‌وی که‌ کوردستان وه‌ک زاواوه‌یه‌کی جوگرافی ولاتیکی شاخاوییه‌ و له‌ هه‌ر شوینیکه‌وه‌ که‌ ده‌شتایی ده‌ست پێ بکات- وه‌ک نیکیتین ئاماره‌ی بۆ ده‌کات- ئیدی کورد له‌ به‌رچاو بزر ده‌بن و جیگه‌ی بۆ عاره‌ب یا تورک یا ئێرانی یا ئه‌رمه‌ن چۆل ده‌کهن (۳۲).

خه‌مالاندنی محمه‌ده ئه‌مین زه‌کی (٣٥):

تورکیا ١٥٠٠٠٠٠

ئێران ٢٠٠٠٠٠٠

عێراق ٦٠٠٠٠٠

سووریا و پروسیای سوڤیه‌تی ٢٣٠٠٠٠٠

پاکستان و به‌لووچستان ٣٥٠٠٠٠٠

سه‌رجه‌می گشتی ٤٨٦٠٠٠٠

خه‌مالاندنی کۆمه‌له‌ی خۆبۆون (٣٦):

تورکیا ٤٠٠٠٠٠٠

ئێران ٣٠٠٠٠٠٠

عێراق ١٢٠٠٠٠٠

سه‌رجه‌می گشتی ٨٢٠٠٠٠٠

وا دیاره‌ خه‌مالاندنی ئه‌دمۆندز، له‌ هه‌موو ئه‌وانی له‌ سه‌ره‌وه‌ باسکران، پتر له‌ راستییه‌وه‌ نێزیک بێت. ئه‌دمۆندز له‌ خه‌مالاندنه‌که‌یدا پشتی به‌ نوێترین ئامارگه‌لیکی ئه‌و ولاتانه‌ که‌ مه‌سه‌له‌که‌ ده‌یانگرێته‌وه‌ و له‌ به‌ر ده‌ستیدا بووه‌ به‌ستوه‌. به‌لام له‌ قه‌رساندنه‌که‌یدا لۆری نه‌ژمادوه‌ له‌ کاتی که‌دا که‌ رای زۆریه‌ی نووسه‌ران له‌ سه‌ر ئه‌وه‌ یه‌که‌ که‌ لۆر کوردن و ده‌کرێ ژماره‌شیا به‌زێتر له‌ نیو ملیۆن به‌خه‌م‌لێندری. له‌ به‌رئه‌وه‌ ده‌شی بگوتری که‌ ژماره‌ی کورد له‌ کوردستان و ده‌ره‌وه‌ی کوردستاندا له‌ پینچ ملیۆن که‌متر نییه‌.

ژماره‌یه‌کی زۆری کوردیش له‌ ده‌ره‌وه‌ی تخووبی کوردستان- واته‌ له‌ ده‌ره‌وه‌ی سنووری تورکیا و ئێران و عێراق- به‌تایبه‌ت له‌ سووریا و پروسیای سوڤیه‌ت (له‌ ئه‌رمینیا و ئازهربايجان) ده‌ژین، چه‌ند کۆمه‌لگه‌یه‌کی کوردیش له‌ ده‌رتی کوردستانی راسته‌قینه‌ له‌ تورکیا (به‌تایبه‌ت نێزیک قۆنیه‌ و سلێسیا) و له‌ ده‌ره‌وه‌ی کوردستانی ئێرانیش

(به‌تایبه‌ت له‌ مازنده‌ران له‌ نێزیک کیلون عه‌بدو و ده‌ره‌وه‌ی قه‌زوین) هه‌ن. ئه‌م دیاره‌یه‌ش ده‌گه‌رێته‌وه‌ بو‌ سیاسه‌تی دوورخستنه‌وه‌ که‌ شاکانی فارس (به‌تایبه‌ت شا عه‌باسی دووهم و نادر شا) و سیاسه‌تی سولتانه‌کانی عوسمانی (به‌تایبه‌ت سوله‌یمانی قانونی) له‌ گه‌ل کورددا په‌یره‌ویان کردوه‌. له‌ لایه‌کی دیکه‌شه‌وه‌ ژماره‌یه‌کی زۆر که‌مینه‌ هه‌ن له‌ نێو کورددا له‌ کوردستانی راسته‌قینه‌دا ده‌ژین، به‌تایبه‌ت ئه‌رمه‌ن له‌و به‌شه‌دا ده‌ژین که‌ ده‌که‌وێته‌ باکوری هێلی به‌رینی ٣٨ و ئاشوورییه‌کانیش که‌ له‌ چیاکانی هه‌کاری و ورمی ده‌ژین.

که‌ه‌ابوو کوردستان ولاتی که‌ تخووبی سروشتیی خۆی هه‌یه‌ و خه‌لکه‌که‌شی له‌ تروومیکی جیاوازن. به‌لام هه‌رچه‌نده‌ سنووری سروشتیی خۆی هه‌یه‌، که‌ه‌وشه‌نێکی سیاسی ده‌وله‌تی نییه‌، هه‌ر بو‌یه‌ش له‌ ئه‌تله‌سه‌ سیاسیه‌کاندا جیگه‌ی تاییه‌تی نییه‌. کوردستان له‌ پینچ جه‌نگی گه‌وره‌ی یه‌که‌مدا له‌ نێوان ده‌وله‌تانی تورکیا و ئێران و عێراق له‌ گه‌ل چه‌ند به‌شێکی بچووک له‌ سووریا و ئه‌رمینیا دا به‌شرا بووه‌، کورده‌کانی تورکیا له‌م سه‌رده‌مه‌دا زۆریه‌ی هه‌ره‌زۆری دانیشتوانی پارێزگه‌کانی (ویلایه‌ته‌کانی) ئه‌رزهرۆم و سیفاس و قارس و ئاگری و قان و مووش و سیرت و دیاره‌که‌ر و ماردین و ئورفه‌ و ئه‌له‌ه‌زیز پیک ده‌هین (٣٧). به‌لام له‌ ئێران کورده‌کان ته‌واوی دانیشتوانی کرماشان و ئه‌رده‌لان و هه‌ندیک به‌شی پارێزگه‌ (ئوستان)ی ئازهربايجان پیک ده‌هین. لۆریش دانیشتوی هه‌ریمی لۆرستان. له‌ عێراقیش کورد به‌زۆری له‌ هه‌ر چوار پارێزگه‌کانی باکور سلێمانی و هه‌ولێر و که‌رکووک و مووسلدا ده‌ژین. هه‌روه‌ها له‌ ناوچه‌ی خانه‌قینی پارێزگه‌ی دیاله‌ ده‌ژین. به‌لام پارێزگه‌ی سلێمانی به‌ته‌واوی پارێزگه‌یه‌کی کوردیه‌ و پارێزگه‌ی هه‌ولێریش هه‌روابه‌ ته‌نێ ئه‌وه‌ نه‌بی که‌ که‌مینه‌یه‌کی تورکی لێیه‌. به‌لام پارێزگه‌کانی که‌رکووک و مووسل تا راده‌یه‌که‌ نیوه‌ی دانیشتوانیان کوردن. هه‌روه‌ها کوردانی لۆر له‌ پارێزگه‌کانی عیماره‌ و کووت هه‌ن و ژماره‌یه‌کی زۆری کوردیش له‌ به‌غدا ده‌ژین. کورد له

دەرهدی ئه و سێ دهوله تهی که باسکران له نیسو سنووری یه کیه تی
سوڤیه تدا به تایبته له ئهرمینیا (ئهریقان) و ئهرداهان و کاهیزمان له
دهوروبه ری قارس و زهنگسۆر و جفانهیر دهژین. له سووریاش کوردهکان
به زۆری و به تایبته له پارێزگه ی هه له ب (له ناوچه ی کوردداغ) و له
دیمه شق دهژین. بیجگه له وانه ش خیلێ دیکه ی کورد هه ن که له
ئه فغانستان و به لوجستان و پاکستان دهژین.

مه‌سه‌له‌ی کورد

فرازووتنی میژووینی مه‌سه‌له‌ی کورد

بۆ ئه‌وه‌ی له سروشتی مه‌سه‌له‌ی کورد تی‌ب‌گه‌ین ده‌بێ ته‌ماشایه‌کی خێرای میژووینی کورد بکه‌ین. رهنه‌گه‌ میژووی بنده‌ستیه‌تی کورد و که‌وته‌ ژێر ده‌سه‌لاتی بیانییان بگه‌رێته‌وه‌ بۆ سه‌ده‌ی پینجه‌می پ. ز کاتیک که‌ کووره‌ش له‌ سالی ۵۵۰ ی پ. ز دا توانی شانیشینی میدیا پرووختینی، که‌ میژوونووسه‌کان به‌زیدی ره‌سه‌نی کوردی داده‌نێن. به‌و شێوه‌یه‌ ولاتی کورد که‌وته‌ ژێر ده‌سه‌لاتی ئیمپراتۆرییه‌تی هه‌خامه‌نشیه‌یه‌وه‌. پاشانیش کاتیک ئه‌سه‌که‌ندهری مه‌زن له‌ سالی ۳۳۰ ی پ. ز دا توانی ئیمپراتۆرییه‌تی هه‌خامه‌نشی پرووختینی، ئه‌و ولاته‌ که‌وته‌ ژێر فه‌رمانه‌وه‌وایی یۆنانیه‌یه‌وه‌. له‌ سه‌ده‌ی دووهم و یه‌که‌می پ. ز دا ئه‌رمه‌نه‌کان توانییان ده‌ست به‌سه‌ر ولاتی کورددا بگرن تا ئه‌و کاته‌ی که‌ ده‌سه‌لاتداریه‌تی له‌ ده‌ست ئه‌واندا نه‌ما و که‌وته‌ ده‌ست پۆمانه‌کان و ده‌سه‌لاتداریه‌تی ئه‌وانیش تا سه‌ده‌ی سێیه‌می زابینی به‌رده‌وام بوو. دوا‌ی ئه‌وه‌ش ئیمپراتۆرییه‌تی ساسانی تا فه‌تخی ئیسلامی سالی ۶۴۰ی ز (۱۸ی کۆچی) فه‌رمانه‌وه‌وایی کوردستانی کرد.

له‌ راستیدا خێله‌ کورده‌کان به‌ته‌واوی بنده‌ستی ئه‌و ده‌وله‌تانه‌ نه‌بوون، به‌لکه‌ جووره‌ سه‌ربه‌خۆیییه‌کیان هه‌بوو و پالیان به‌چیا سه‌خته‌کانیا نه‌وه‌ دابوو، به‌لام ولاتی کورد به‌هۆی شوپنگه‌ی جوگرافییه‌یه‌وه‌ که‌ تووشی جه‌نگی به‌رده‌وامی کرد له‌ نیوان ده‌وله‌تانی مملانیکه‌ردا به‌تایبه‌ت فارس و یۆنان و پۆمان و ئه‌رمه‌ندا به‌گران له‌سه‌ری که‌وت.

له‌سه‌رده‌می فه‌رمانه‌وه‌وایی ئیسلامدا کورد به‌شداریی گه‌لیک له‌ شو‌دشه‌ ناو‌خۆییه‌کانیان کرد که‌ دژی حکومه‌تی نیوه‌نده‌کی هه‌لده‌گیرسا.

کورده‌کان جاره‌جار ده‌یان‌توانی له‌ ده‌قه‌ره‌ کوردیه‌یه‌کان یا له‌ ده‌ره‌وه‌یاندا ده‌وله‌تۆکه‌ی کوردی سه‌ربه‌خۆ دامه‌زرێن. هه‌روه‌ها توانییان فه‌رمانه‌وه‌وایی ده‌وله‌تۆکه‌گه‌لی ئیسلامی پانوپۆر بکه‌ن، که‌ به‌ناوبانگترینیان ده‌وله‌تۆکه‌ گه‌لی ئه‌یووپی بوو که‌ له‌ سالی ۱۱۷۱ی ز دا سه‌لاحه‌ددینی ئه‌یووپی دايمه‌زاند و هه‌ر له‌ سه‌ره‌تای دروستبوونییه‌وه‌ سووریا و میسری ده‌گرته‌وه‌. سه‌لاحه‌دین بۆ خۆی نۆربه‌کی مه‌زنی له‌ جه‌نگی خاچه‌ل‌گراندا بینی و هه‌ر ئه‌ویش به‌رپرسی له‌ نیویردنی زۆریه‌ی ده‌وله‌تانی لاتینی بوو که‌ خاچه‌ل‌گران له‌ که‌ناره‌کانی رۆژئاوای زه‌ریای نیوه‌راستدا داياغه‌زاندبوو (۳۸).

هه‌ر له‌ سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی یازده‌یه‌مه‌وه‌ ئیدی ده‌وله‌تۆکه‌ کوردیه‌یه‌کان لاواز بوون و له‌ ولاتی کوردستاندا به‌هاندانی هه‌ردوو ده‌وله‌ته‌ مملانیکه‌ره‌کانی ئێران و تورکیا سیستمیکی ده‌ره‌به‌گیی هاته‌ ئاراوه‌. ئه‌م سیستمه‌ بوو به‌هۆی دامه‌زاندنی چهند میرنشینییه‌کی گچکه‌ گچکه‌ و په‌رتوبلاو له‌ ولاتی کورددا که‌ سه‌رخێله‌کان فه‌رمانه‌وه‌واییان ده‌کرد (۳۹).

سیاسه‌تی حکومه‌تی ئێرانی له‌ سه‌ره‌تادا به‌و جووره‌ بوو که‌ خۆ له‌ کاروباری نیوخۆیی خێله‌ کورده‌کان هه‌لنه‌قورتیییت. له‌ کوردستانی ئێرانددا گه‌لیک میرنشینی ده‌ره‌به‌گیی دامه‌زران و به‌ناوبانگترینیان میرنشینی ئه‌رده‌لان بوو.

له‌ یه‌کیک له‌و سه‌رده‌مانه‌شدا کورده‌کان توانییان کۆنترۆلی حکومه‌تی نیوه‌نده‌کیی ئێران بکه‌ن ئه‌ویش به‌وه‌ی که‌ که‌ریم خانی زه‌ند له‌ سالی ۱۷۶۷ی. ز دا خۆی به‌شای ئێران دانا. به‌لام شا قاجارییه‌کان که‌ دوا‌ی مردنی که‌ریم خانی زه‌ند له‌ سالی ۱۷۹۴ی یه‌ک له‌ دوا‌ی یه‌ک هاته‌نه‌ سه‌ر ته‌خت به‌توندی له‌ سه‌رکرده‌کانی کوردیان داو به‌ده‌ستیکی ئاسنین فه‌رمانه‌وه‌وایی خێله‌ کورده‌کانیان کرد و ئه‌وه‌ش بوو به‌هۆی لاوازیبوون و بێ

دهسه لاتییان وهک هیژتیکی سیاسی تا ئەم نیزیکانه (٤٠).

به لām خیله کوردهکانی دانیشتوانی نیو دهوله تی عوسمانی گۆرانکارییه کی زۆریان به سهردا هات. له سهردادا سولتان سه لیمی یه کهم دوای ئەوهی که له سالی ١٥١٦ دا شای ئیترانی به زاندا داوای له یه کیک له راویژکارانی خۆی له باره ی کاروباری کوردهوه مه لا ئیدریس کرد که هه ول بدات بۆ وهدهسته تێانی پشتگیری هۆز و خیله کوردهکان له دهوله تی عوسمانی. له و کاته دا زۆریه ی سهروکه کوردهکان زیتر سه ر به شای ئیتران بوون. مه لا ئیدریس نه خشه به کی وای دارشت که ئەوه ی بۆ پره خستی ئی پشتگیری و مه یلی سهروکه کوردهکان بۆ حکومه تی عوسمانی مسۆگه ر بکات بۆ ئەوه ی ئەو سهروکه کوردهانه واز له دهسه لاتی راسته قینه یان به سه ر خیله کانیاندا به یتن. مه لا ئیدریس له سولتان سه لیمی یه کهم ئیتری فه رمانیکی وهدهسته تێنا به گویره ی ئەو فه رمانه سهروکه سهروکه کوردهکان نیوی حکومه ته کوردییه کانیان لێ نرا. ئەو حکومه ته کوردییه یان به گویره ی ئەو فه رمانه به حکومه ته کانی هه ولیتر و که رکووک و سلیمانی و حسن کیف (حصن کیف) و جه زیره ی ئیبن عومه ر و هه کاری و ساسۆن و ئامییدی و بتلیس دیاری کران (٤١). هه رچی سهروکه کانی ئەم حکومه تانه شن که نیوی ده ره به گیان لێ نرابوو، سه ریشکی و تاییه قه ندیتییه کی میراتگه رانه یان له زه وی و زار و ناوچه ی دهسه لاتی خۆیاندا پێ درابوو و حکومه تی عوسمانیش خۆی نه ده خسته نیو کاروباری نیوخی ئەوانه وه.

ئەم حکومه تانه به رپرسیار بوون له وه ی که باجیکی دیاریکرای سالانه به حکومه تی عوسمانی بدن، ههروه ها به رپرسیاری ئەوه ش بوون که له کاتی هه لگه یسه رسانی جه نگدا به چه ند سه ربازیکی چه کدار به شداری به سوپای عوسمانیدا بکه ن.

به و شیوه مه لا ئیدریس به و نه خشه یه ی خۆی پاراستنی سنوره کانی تورکیای دژی هه موو په لاماردان و هه رشیکی ئیتران مسۆگه ر کرد.

ههروه ها توانی سهروکه کوردهکان به وه قایل بکات که به قایل بوونیان به پشتگرتنی حکومه تی عوسمانی ئەگه ر قازانج نه که ن ئەوا هه یچ زیانی ناکه ن (٤٢). به لām هه رچه نه ده ئەم پرۆژه یه ی که مه لا ئیدریس نه خشه ی بۆ کیشا بوو به مه به سستی ملکه چکردنی خیله کوردهکان بۆ فه رمانه وایی عوسمانی نه بوو، به لām له راستیدا گه ییشته ئەو ئەنجامه، چونکه حکومه ته عوسمانییه یه ک له دوای یه که کان ئەو پیکه اتنی خۆبه رپه رده نه یان له بیر خۆ برده وه و حکومه ته کوردییه کانیان یه ک له دوای یه ک قووت دا تا بارودۆخ گه یشته ئەو راده یه ی که له کۆتایی سه ده ی هه قده یه مدا ژماره یه کی که م له و حکومه ته کوردییه یان وه ک حکومه تی ئیتردییه کان له شه نگار و میلییه کان له دیاره کر و زازا له ده رسیم مانه وه و ئەوانیش نیوی سنجقه گیان لێ نرا. ئەو حکومه تانه ش که ما بوونه وه حکومه تی عوسمانی لێ نه گه را که به ده ردی خۆیان وه به یتنه وه به لکه به رده وام هه ولی ددها بۆخۆی راسته وخۆ داگیران بکات.

ئیدی ده سستی کرد به ریکخسته نه وه ی ئیمپراتۆریه تی عوسمانی و ناوچه کوردییه که ی خسته نیو سێ به شلاقه وه که به غدا و دیاره کر و ئەرزه پروم بوون. به لām هه وله کانی حکومه تی عوسمانی نه ییتوانی ته واو سه ر به خیله کانی کورد شوڤ بکات، شیوه سه ره خۆبوونیکی خۆیان هه ر پاراست. ههروه ها چه ند میرنشینیکی کورد ئۆتۆنۆمییه که یان له ژیر په رده ی وه لاتیکی پروکه ش بۆ حکومه تی عوسمانی، هه ر مایه وه.

هه ولدانی حکومه تی عوسمانی بۆ داگیرکردنی ناوچه کوردییه کان و خستنیان به نیو ئیمپراتۆریه ته که یان وه کز نه بوو به لکه به تپیه ریونی کات به هه یتر بوو. له سالی ١٨٢٨ دا سولتان مورادی دووم ریکخسته نه به ناوبانگه که ی خۆی بۆ بینا کردنه وه ی ئیمپراتۆریه تی عوسمانی له سه ر بناخه یه کی نوێ بلاو کرده وه و به گویره ی ئەو ریکخسته نه دوا ده سه لات و سه ریشکی کورد له نیو برا و له بری سهروکه کوردهکان که به میرات فه رمانه وایی ناوچه کانی خۆیان له باوک و باپیرانه وه بۆ ما بووه وه

فەرمانرەوایی نوپی تورک لە ناوچە کوردییەکاندا دائران. ئەم ھەنگاوە ھاوێر لەگەڵ گۆشارتیکی زۆردا بۆ سەر خیتلە کوردەکان بۆ باجدان و سەربازدان بوو بە ھۆی پەیدا بوونی ناپەزاییی لە دەروونی سەرۆکە کوردەکاندا و ئەو ھەش پالی بەھەندیکیانەو نا جاری شۆرش دژی حکوومەتی عوسمانی بەدەن. گەرنگترین ئەو شۆرشانە ئەو بوو کە میر بەدرخان میری جەزیرە ئیبن عومەر دەستی پێ کرد. لە راستیدا بەدرخان تەنێ دژی حکوومەتی عوسمانی رانەپەریبوو، بەڵکە ئەو سەرکردەیکە نیشتمانپەرور بوو و ئامانجی شۆرشێکی کوردستان بوو لە زەبر و دەسلەتاتی تورک. بەدرخان نەخشەیی ئەوێ داناو کە ئۆتۆنۆمی بە سەرۆکەکانی کورد و ئاشووری و ئەرمن بەدا (٤٣). گەلیک لە سەرۆکە کوردەکان لە دەوری بەدرخان کۆۆھبوون و ئەوانەش کە نەیان دەویست لەگەڵیدا بن بەزۆر ناچار کران بۆ ئەوێ لەگەڵیدا بن. حکوومەتی عوسمانی لە سەرھاتادا ھوێ دا مەیلی بەدرخان بەلای خۆیدا راکێشێ، بۆ ئەوێ لەو کارێ پەشمانی بکاتەو، بەلام لەو ھەولانەیدا سەرئەگەوت.

ئیدی ھەر لە ھەل دەگەرا بۆ ئەوێ لە نیوی بەرێ، تا ئەوێ بۆ رەخسا، ئەویش کاتیکی کە پێکدادان لە نێوان بەدرخان و ئاشووریەکاندا رووی دا.

ئەو پێکدادانە بوو بە ھۆی توورپەیی و ناپەزاییی رای گشتیی ئەوروپایی دژی کورد. حکوومەتەکانی رۆژئاوا داوایان لە حکوومەتی تورک کرد کە بۆ پاراستنی خەڵکانی دیانی نیو ولاتەکیان (تورکیا) خۆ تێھەلقورتین. ئەو پێکدادانە یەکەم پێکدادان بوو لە نێوان کورد و فەلەکاندا زۆر لەو نووسەرانی کە کوردیان خۆشنەدەویست ئەوێان بەکارھێنا بۆ ناوزێاندنی کورد، بەلام ھەندیک نووسەری پێ لایەن ئەوێ جەخت دەکەنەو کە ئەو پێکدادانە بەھۆی ھاندانی ئاشووریەکانەو بوو لە لایەن حکوومەتی تورکەو (٤٤). دەشی ئەمەیان بۆچوونێکی دروست بێت. چونە بەدرخان دژی بەو نەریت و ئاکارانە بوو کە لە پلە و پایەیی دیانەکانی کەم دەکردەو، لە

ویلايەتەکی خۆیدا پەپەرەویکردنی ئەو نەریتانەیی قەدەغە کرد، ناشی کەسیکی و ھا بەو تاوانبار بکریت کە دەمارگیری ئایینی دنەدەری بووی دژ بەدیانەکان. سەرباری ئەوێش نێوان کورد و ھاوسێ دیانەکانیان ھەمیشە خۆش بوو، نەببستراو کورد بەرامبەر پەپەرەوانی ئایینی دیکە، دەمارگیر بن.

ھوو کوومەتی تورک بەو ھەلەیی بۆی رەخسا، بۆ دەستتێوھەردانی کاروباری بەدرخان خۆشحال بوو و لەشکری تورک پەلاماری کوردی دا. بەلام سوپای کورد زۆر جار بەسەر لەشکری تورکدا سەرکەوتنی و دەدەست دەھێنا. دوای جەنگێکی درێخایەن کە چەند سالیکی درێژەیی کیشا سوپای تورک توانی بەدرخان دەستگیر بکات و سولتان بۆ شوپینێکی نێزیکیی زەریای رەش دووری خستەو و ئیدی دەنگویاسی پرا. حکوومەتی تورک توانی قەڵاکانی سەرۆکە کوردەکان قەلا لە دوای قەلا بگریت و تا لە سالی ١٨٥٠ دا تەواوی سەرۆکە کوردەکانی وەلا نا و گۆرینییەو بە فەرمانرەوایی تورک. پێش ئەوێ حکوومەتی تورک ئەو سەرکەوتنە و دەدەست بەیئین سوپای تورک جەنگێکی زۆری دژی سەرۆکە کوردەکان کرد. لەشکری تورک رووبەرۆوی شۆرشەکانی عەبدوڕحمان پاشای بابانی سالی ١٨٠٦ و ئەحمەد پاشای بابانی سالی ١٨١٢ و ئەحمەد پاشای رەواندزی سالی ١٨٤٠ بوو و ھەمووشیان کۆژاندەو. بەلام لە نیو بردنی میرنشینە کوردییەکان لە لایەن حکوومەتی عوسمانییەو سەرکەوتنی کۆتایی و یەکجارەکی نەبوو بەسەر رۆحی نیشتمانپەروری کورددا، بەڵکە خیتلە کوردەکان لە یاخیبوون و راپەڕینێکی ھەمیشەیییدا بوون و بەردەوامیش بوون لە باج نەدان و سەربازنەداندا. کە سەرھتای جەنگی تورک و رووس و دەدەرکەوت سیاسی داپلۆسینی تورک بەرامبەر خیتلە کوردەکان گۆرا و دلراگرتن و سازان جیگەیی گرتەو و ژمارەییکی زۆری کورد کران بەسەرباز لە نیو لەشکری تورکدا. بەلام ھەر کە جەنگی رووسی- تورکی لە سالی ١٨٧٧ دا بەرەو خامۆشبوونەو دەچوو ئیدی کورانی بەدرخان کە

سەرۆكایه تیبی هیزیکێ کوردییان دهکرد له گهڵ به شیکێ زۆری ئه وه هیزه دا گه رانه وه بۆ ده قهری بۆتانی خۆیان و له وێ له سالی ۱۸۷۹ دا جاری سهر به خۆبی خۆیاندا، به لام شوپشه که یان زۆری نه خایاند و خیرا دامرکیند رایه وه (۴۵).

له سالی ۱۸۸۰ دا شوپشیکێ دیکه ی کوردی به سه روکایه تی شیخ عوبه یدوللا له ناوچه ی شه مدینان به ریا بوو. شیخ عوبه یدوللا له ناوچه که ی خۆیدا ده سه لاتیکێ زۆری هه بوو. ئامانجی ئه و دامه زرانندی ده وله تیکێ کوردی سهر به خۆ بوو که به شی خواروی ویلایه تی شان و به شی باکوری ویلایه تی مووسل بگرته وه به مه رجیک به ناو له ژئیر سهر به رشتیکردنی تورکیادا بیت. عوبه یدوللا له ده سه ته سهر داگرتنی ناوچه یه کی فره وندا سهر که وت و بریک بیرازیشی هینایه گۆری که ده بوونه هۆی نه هیشتنی تالان و دزی و راووروت و هاندانی کشتوکال و کاری چاک و به ره مدار (۴۶). به لام فه رمانه وایی شیخ عوبه یدوللا به هاتنه ناوه و هوی سوپای ئیران و گرتنی و دوورخسته وه ی بۆ حیحاز کۆتایی هات. دژی حکومه تی عوسمانی شوپشی دیکه ی کورد هه لگیرسا، وه ک شوپشی بدلیس که له سالی ۱۹۱۲ دا هه لگیرسا، به لام هه موو ئه و شوپشانه تیکشکان. له راستیدا شوپشه کانی کورد تۆوی نوشوستی و تیکشکانیان هه ر له خۆدا بوو چونکه پشتیان به باوه رپیک نه به ستبوو که ئاکامی گه لاله کردنی ئاگایی فه ره نگی و سیاسی نیو کوردان خۆیان وه بیت.

زۆریه ی ئه وانه ی که ئه و شوپشانه یان ده کرد سهر خیله کان بوون و خیله کانیشیان گوپراه لی فه رمانی وان بوون و هاریکاری نیوان سهر خیله کان به شیوه یه کی گشتی لاواز بوو یا هه ر نه بوو چونکه زۆریه ی ئه و سهر خیلانه به هۆی ده سه لات و سهر ده ستی سیستمی ده ره به گیبه وه که حکومه تی عوسمانی هانی ده دا ده ستیان به به ره زه وه نده کانی خۆیان وه گرتبوو. بۆیه ده بینین هه ر سهر خیلیکێ کورد بی گویدانه داوای سهر کرده

نیشتمانپه روه ره کان به ریکه ی تایبه تی خۆیدا ده رۆیشت. ئه م راستییه ش گه لیک روونتر وه ده ره که وه ی کاتیک ده زانین که زۆریه ی ئه و شوپشانه به هاریکاری سهر خیله کان و به نیاز و ئامانجی که سیتی خۆیان و دنه دانی حکومه تی عوسمانی سهر کوت کراون. ئه و سهرۆکه کوردانه ی ئامانجی نیشتمانپه روه رانه پالی پتوه دنان له چا و ئه وانه ی که گرنگیان ته نی به به ره زه وه ندی تاکه که سیی خۆیان ده دا که مینه بوون. له راستیشدا رۆحی زیدپه روه ریته تی به واتا ئاگاییه که ی له کۆتایی سه ده ی نۆزه ده یه مدا ره سی ئه ویش به هۆی فراژووتنیکێ نابووری و ئاگاییه کی ریزه یی بیربی که گشت ولاتانی رۆژه لاتی نیوه راستی گرتوه. کۆمه لانی نه ته وه جو داکان ده ستیان پی کرد بیدار بینه وه و قوئاخی ئاگایی نه ته وه یی که ولاتانی رۆژئاوا و نیوه راستی ئه وروپا پیش سه ده یه ک و زیتیر پتیدا تپه رپبوون تا قی بکه نه وه. له و سه ره ده مه شدا ته نی کورد نه بوون که داوای سهر به خۆییان له ده وله تی عوسمانی ده کرد، به لکه عاره ب و ئه رمه ن و خه لکی دیکه ش هه ر ئه و ئامانجه یان هه بوو. داخوایی لایه نه دیانه کان و به تایبه ت ئه رمه نه کان بۆ سه ره به خۆبی تا ده هات خورتتر ده بوو و ولاتانی رۆژئاواش له داخواییه که یاندا پشتیوانییان لی ده کردن (۴۷). سولتان عه بدولحه مید به مه به ست که وته دنه دانی نه ته وه ی کورد بۆ سازکردنی کۆمه له یه کی کوردی جوی و تایبه ت له نیو ده وله تی عوسمانیدا بۆ ئه وه ی ئه و کۆمه له به پشتی حکومه تی عوسمانی بگری و له بازنه ی سیاسه تی ئه ودا به رپتوه بچی و دژی که مینه فه له کان بوه ستی. هه ر له سالی ۱۸۸۱ یشه وه رۆژنامه کانی ئیسته نبول دمگۆی دامه زرانندی کۆمه له یه کی کوردی که گوایه به پشتیوانی حکومه ت دامه زرابی بلاو ده کرده وه (۴۸). هه ر له کاته شه وه ئیدی هه ستی نیشتمانپه روه ریته تیبی کوردی به پتروونی ژماره ی خویندوانی کورد هه ر له ته شه نه کردندا بوو. ئه دمۆنذ پیتش نیازی ئه وه ی کرد که سالی ۱۸۹۲ به نیشانه یه کی تایبه ت له میژووی نه ته وه ی کوردا دا بنریت چونکه له و ساله دا بۆ یه که م جار گۆقارپیک به زمانی کوردی

دهرچوو (٤٩). بازووی بزاقی نیشتمانی کوردیش به پهدابوونی کۆمهلهی یهکیه تی و پیشکهنه وتن (ئیتیحاد و تهرهقی) که له سه ره تادا نه ته وه جیاوازه کانی نیو دهوله تی عوسمانی هان ده دا، به هیز بوو. کاتیک که سولتان عه بدولحه مید له سالی ١٩٠٨ له سه ره تاخت وه لا نرا بیری نه ته وه بی کوردی له وه سه رده مه کورته ی نازادی و بلا بوونه وه ی هه ندی چه مکی دیوکراتییه دا که شه ی کرد و یانه یه کی کوردی له ئیسته نبوول دامه زرا و ههروه ها پارتیبه کی کوردیش به نیوی پارته هیوا پهیدا بوو.

چهند رۆژنامه و گۆفاریکی کوردیش ده رکه وتن که گرن گترنیان رۆژنامه ی کورت تاقافت و ترقی گازیتسی (رۆژنامه ی هاریکاری و پیشکهنه وتنی کوردی) بوو. ئەو گوتارانه ی که له گۆفارانهدا بلا و ده کرانه وه گرنگی ریکه خستنی زمانی کوردی وه که به ردی بناخه ی یهکیه تی و پیشکهنه وتنی کورد له کاروانی ژیا ری رۆژئا وادا جه خت ده کرده وه. به لام هه ر که کۆمه له ی یهکیه تی و پیشکهنه وتن (ئیتیحاد و تهرهقی) ده سه لاتی گرته ده ست ئاره زوه تۆرانیبه ته کانی ئاشکرا بوو و ئیدی بیری نه ته وه بی کورد سه ره له نو ی تووشی گوشار و سه رکوتکردن بووه وه و ناچار کرا که له پشت په رده و هه شارگه وه خۆ بشاریته وه. که جهنگی گه وه له گیسرا، کورده کان هاوشانی سوپای تورک جهنگان و زیانیکی زۆری گیانیان له نه کوه ت و بوون به خۆراکی جهنگ و نه خۆشی و برسیه تی.

بزاقی نیشتمانیبه روه بی کورد دیسان له کۆتایی جهنگدا به شپوه یه کی ئاگیانه ی به هیز سه ری هه لدا یه وه. پیگه یشتنی چینیکی ناخینی خاوه ن ئاگیایی سیاسی و شاره زلا له وه سه رده مه دا یارمه تی ره سینی ئەو بزاقه ی دا.

گه لانی بنده ستیش به خۆشییه وه پیشوازییان له به رنامه به ناوبانگه که ی ویلسۆن بۆ ئاشتی جیهانی کرد، که تیدا پرۆژه ی چاره نووسی بۆ گه لانی بنده ستی ده سه لاتی عوسمانی پیشنیاز کرد. له به ره وه ی به ریتانیا به لینی دامه زرانندی ده وله تیکی سه ره خۆی به عاره ب دابوو ههروه ها ئه رمه نیش داوای دامه زرانندی ده وله تیکی سه ره خۆیان له کۆنگره ی ئاشتی کردبوو

به و جۆره داخوایی کورده کانیس بۆ سه ره خۆی وه که نه ته وه کانی ژیر ده ستی فه رمانه وه یی عوسمانی تۆمار کرا. کوردانی دانیشتوانی نیو تورکیا له و کاته دا چالا کانه که وتنه کار و پروپاگه نده یه کی فره وانیان بۆ دامه زرانندی ده وله تیکی سه ره خۆی کورد که له کوردستانی باکور و باشوور پیک بیت ده ست پچ کرد. بۆ سه ره کایه تی کوردستانی سه ره خۆ زۆر که س ناودیر کران وه که سوره بیبا به درخان و عه بدوره زاق به درخان و عه بدولقادر شه مدینان و شیخ مه حمودی حه فید و جه نه رال شه ریف پاشا.

یه کی که له و ناودیراوانه که جه نه رال شه ریف پاشا بوو سه ره کایه تی ده سته یه کی کرد بۆ کۆنگره ی ئاشتی له پاریس بۆ پیشکهنه شکردنی داخوایی کوردان. ئەو ده ستبه به پیکه اتن له گه ل ده ستی ئه رمه نیدا کاری ده کرد و هه ردوو ده سته که کۆشش و خه باتیان یه که خستبوو بۆ رزگار بوون له ده سه لاتی عوسمانی. هه رچه نده ده وله ته هاوپه یمانه کان چهند خالیکیان خستبووه نیو په یمانی سیقه ره وه که به پیتی ئەو خالانه پیری دامه زرانندی ده وله تیکی کوردی سه ره خۆ له باکوری رۆژه لاتی تورکیادا درابوو (٥٠)، به لام ئەوان له راستیدا به رامبه ر به داخوایی کورده کان دلسۆز نه بوون (٥١). هه ر له و کاته شدا چهند هۆکاریکی دیکه هه بوون که کاریان ده کرده سه ر هه لوتیستی کوردان خۆیان به رامبه ر بیری سه ره خۆی کوردستان. تورکه کان ئەوپه ری هه ول و کۆششی خۆیان خسته کار بۆ راکیشانی کورد به لای خۆیاندا و وه ده سه ته یانی پشتگرییان و جوامیرانه ترین و دلفره وانترین به لینیان پچ دان.

ئیدی به و شپوه یه پروپاگه نده ی تورکی که به درپژایی سالانی ١٩١٨ تا ١٩٢٣ به رده وام بوو له کپکردنه وه ی دهنگی بیری نه ته وه بی کورددا سه رکه وت. کاتیک ده وله ته هاوپه یمانه کان جاریکی دی له گه ل حکومه ته ی تورکدا له سالی ١٩٢٣ بۆ دانانی په یمانیکی نو ی روونیشتن. هاوپه یمانان پشتگرتنی کوردیان پشتگۆی خست و تورکانیش به لینه هه نگوبینیبه کانیان بۆ کورد پشتگۆی خست و به و جۆره په یمانی نو یی لۆزان هاته گۆر ی و جیی

په‌یانی سیقه‌ری گرت‌ه‌وه. په‌یانی لۆزانی‌ش هیچ جوړه ئاماژ‌ه‌یه‌کی بۆ ئاوات و داخوازی‌یه‌کانی کورد تیدا نه‌بوو. تورکی‌اش کاتی‌ک هێزی وه‌به‌ر هاته‌وه و پیتوبستی به‌پشت‌گری و کۆمه‌کی کورد نه‌ما ئیدی هه‌موو جوړه بیرتیکی له مه‌ر به‌خشی‌نی سه‌ره‌خۆیی به‌ه‌شه کوردی‌یه‌که دایه دوا‌وه.

تورکیا وای پی‌باشتر بوو له بری ئه‌وه‌ی که ده‌وله‌تیکی سه‌ره‌خۆی کورد هه‌بیت و هه‌ره‌شه‌ی لی بکات، کورده‌کان بخاته بندهستی خۆیه‌وه (٥٢).

ده‌وله‌ته هاوپه‌یمانه‌کانیش به‌تایبه‌ت به‌بریتانیا که به‌رپرسیار بوو هیچ شتیکی نه‌بوو پالیان پیتوه‌نی بۆ ئه‌وه‌ی بایه‌خ به‌ئاو‌اته‌کانی کورد بدن. له راستیدا سیاسه‌تی بریتانی به‌رامبه‌ر کوردان له‌سه‌ر ئه‌و بناخه‌یه بوو که ویلسن به‌م شپۆه‌یه‌ی خواره‌وه باسی کرد‌بوو: «به‌هه‌موو ده‌ستاوتی‌تیکی گونجاو که له ده‌ستماندا بوو ئاما‌نجمان سارد‌کرد‌نه‌وه و پوو‌چ‌کرد‌نه‌وه‌ی هه‌موو هه‌ولتیکی بوو که له‌لایه‌ن کورده‌وه بدری بۆ جیا‌بو‌نه‌وه له فه‌رمان‌ه‌وایی ئیران و ئاما‌نجی‌شمان به‌جیه‌یشتنی کوردانی ده‌ره‌وه‌ی ویلایه‌تی مووسل بوو به‌ده‌ردی خۆبانه‌وه و هه‌ر په‌تاریکی که حکومه‌تی تورک به‌رامبه‌ریان بیکات» (٥٣).

هه‌لۆتستی به‌بریتانیا له کوردانی دیکه‌ی دانیش‌توانی ویلایه‌تی مووسل که له ژیر ده‌ستی خۆیدا بوون له پێشدا رارا و بگۆز بوو به‌لان پاشان بریاری خۆی دا به‌وه‌ی ناوچه کوردنشین‌ه‌که بخاته سه‌ر ده‌وله‌ته عاره‌بییه نوێیه‌که که له عیراقدا دامه‌زرا و له‌ژیر ده‌سه‌لاتی راسته‌قینه‌ی خۆیاندا بوو. له راستیدا به‌بریتانیا بۆ وه‌ده‌سته‌پێنانی قایل بوونی کۆمه‌له‌ی نه‌ته‌وه‌کان بۆ ئه‌وه‌ی ئه‌و به‌شه کوردی‌یه بخاته نیو عیراق‌ه‌وه جه‌نگی‌کی پرۆیا‌گه‌نده‌ی فره‌وانی دژ به‌تورکیا گیرا و له سالی ١٩٢٧دا ئه‌و جه‌نگه به‌سه‌رکه‌وتنی به‌بریتانیا کۆتایی هات. هه‌رچه‌نده به‌بریتانیا له راستیدا کۆمه‌کی به‌ عیراق ده‌کرد بۆ هیه‌شتنه‌وه‌ی ویلایه‌تی مووسلی کۆن له نیو خاکه‌که‌یدا به‌لام به‌لگه‌کان ئه‌وه جه‌خت ده‌که‌نه‌وه که هه‌ولدانی به‌بریتانیا بۆ وه‌دییه‌پێنانی ئه‌و ئاما‌نجه له بۆ ده‌ست‌گرتن به‌سه‌ر نه‌وتی ئه‌م ناوچه‌یه‌دا

به‌پله‌ی یه‌که‌م و به‌هۆی هۆکاری کۆلۆنیالی‌یی دیکه‌وه بوو (٥٤).

ئیدی به‌و جوړه له پاش جه‌نگ کورد له نیو سی ده‌وله‌تدا که ئه‌وانیش تورکیا و ئیران و عیراقن به‌شرانه‌وه. به‌لام ئه‌م ئه‌نجامه‌ش به‌ته‌واوی دژی خواست و ئاواته نه‌ته‌وه‌بییه‌کانیان بوو.

شۆرشه نوپیه‌کانی کورد

به‌شینه‌وه‌ی کوردستان له نیتوان سێ ده‌وله‌تدا هۆکارێکی گرنج بوو بۆ هه‌لگه‌یرساندنی ئاگری شۆرشێ ناوچه‌یی، هه‌رچه‌نده‌ هۆکاره‌ راسته‌وخۆکانی هه‌لگه‌یرساندنیان زۆرجاران به‌هۆی بار و گوزه‌رانی کورده‌کان خۆبانه‌وه‌ بوو. ئه‌وه‌ش کارێکی چاوه‌نۆزکراو بوو به‌تایبه‌ت چونکه‌ پشتگوێخستنی مافه‌ نه‌ته‌وه‌ییه‌کانی کورد له‌لایه‌ن ئه‌و حکومه‌تانه‌وه‌ له‌لایه‌که‌وه‌ و ته‌شه‌نه‌کردنی ئاگایی سیاسی به‌گه‌شه‌کردنی چینی خۆیندوو له‌نیتواندا بوونه‌ هۆی هه‌لگه‌یرسانی ئه‌و جزه‌ شۆرشانه‌.

له‌ تورکیا

له‌ نیتوان هه‌ردوو جه‌نگی جیهانییدا سێ شۆرش له‌ تورکیا به‌ریا بوو، یه‌که‌میان شۆرشێ شیخ سه‌عیدی پیران بوو له‌ سالی ۱۹۲۵دا. هۆیه‌کانی ئه‌م شۆرشه‌ فره‌ بوون به‌لام بیگومان هۆکاری ئایینی نۆره‌یه‌کی گرنجی گه‌یرا له‌ هه‌لگه‌یرسانیدا. شیخ سه‌عید که‌ بۆخۆی پیاوی ئایین بوو و له‌ نیتوان خه‌ڵه‌که‌ یه‌شیدا گه‌لێک ده‌مراست و ده‌ستریشتوو بوو، ئه‌و هه‌نگاوه‌که‌ له‌ی حکومه‌تی که‌مالی نای، به‌تایبه‌ت ئه‌وانه‌ی ئامانجیان لاوازکردنی ئایین بوو یه‌که‌جار کاربان تی کرد (۵۵). به‌لام راستی هۆیه‌ راسته‌وخۆکانی شۆرشه‌که‌ هه‌رچی بووبه‌ت، نیشتمانپه‌روه‌ره‌ کورده‌کان به‌کاربان هه‌ینا و کردیان به‌شۆرشێکی گشتی بۆ وه‌ده‌رنانی تورک له‌ کوردستان. به‌لام ئه‌و به‌رنامه‌یه‌ی بۆ شۆرشه‌که‌ دارپێژابوو به‌گوته‌یه‌ی ئه‌و نه‌خشه‌یه‌ی بۆی که‌یشرا بوو به‌هۆی ئاشکرابوونیه‌وه‌ ئه‌نجام نه‌درا و چه‌ند خه‌ڵه‌کی که‌می کورد له‌گه‌ڵ خه‌ڵه‌که‌ی شیخ سه‌عیددا به‌شداریی شۆرشه‌که‌یان کرد. له‌ دواییدا به‌سه‌ختیه‌کی زۆر و زیانیکی زۆری گیانی حکومه‌تی تورک توانی شۆرشه‌که‌ دامرکێتی.

ئاگری شۆرشێ دووهم له‌ نیتوان سالانی ۱۹۲۷ و ۱۹۳۰دا

به‌سه‌رۆکایه‌تی جه‌نه‌رال ئیحسان نووری پاشا هه‌لگه‌یرسا. هۆی راسته‌وخۆی هه‌لگه‌یرسانی ئه‌م شۆرشه‌ ئه‌و کارانه‌ بوو که‌ حکومه‌تی تورک ده‌ستی به‌جیه‌یه‌جێکردنی کردبوو بۆ تورکاندنی کورد و که‌مینه‌کانی دی. ئه‌ویش له‌ رێگه‌ی هه‌له‌وه‌شاندنه‌وه‌ و پووجاندنه‌وه‌ی زمان و نه‌ریت و که‌سایه‌تییه‌ نه‌ته‌وه‌ییان (۵۶). به‌لام کورده‌کان که‌ شانازی به‌ نه‌ته‌وه‌ی خۆبانه‌وه‌ ده‌که‌ن سه‌ریان بۆ ئه‌و سیاسه‌تی تورکاندنه‌ داننه‌واند و ئه‌وه‌ش بوو به‌هۆی هه‌لگه‌یرسانی ئاگری شۆرشێ به‌هه‌یز و فره‌وان. حکومه‌تی تورکیه‌ش توندوتیژترین ئامرازێ به‌کاره‌یتنا بۆ دامرکاندنی ئاگری ئه‌م شۆرشه‌ و له‌ کاره‌که‌ یه‌شیدا سه‌رکه‌وت.

شۆرشێ سێیه‌م له‌ سالی ۱۹۳۷دا له‌ هه‌ریمی ده‌رسیم هه‌لگه‌یرسا. سافراستیان هۆی ئه‌م شۆرشه‌ ده‌گه‌یشته‌وه‌ بۆ ئه‌نجامدانی ئه‌و کاری سه‌رکوته‌کردنانه‌ی که‌ حکومه‌تی تورک دژی هه‌ندێ له‌ سه‌رخه‌ڵه‌کانی ئه‌و ناوچه‌یه‌ کردی (۵۷). به‌لام ئه‌لفینستۆن هۆی راسته‌وخۆی ئه‌و شۆرشه‌ ده‌گه‌یشته‌وه‌ بۆ بلاوکردنه‌وه‌ی قانونییک که‌ ئامانجی تورکاندن و تواندنه‌وه‌ی که‌مینه‌ ناتورکه‌کان بوو له‌ نیتوانه‌ی تورکدا (۵۸). به‌رگرایی خه‌ڵه‌کان دوو سال درێژه‌ی که‌یشا به‌لام بۆمبارانی سه‌ختی ناوچه‌که‌ سه‌رخه‌ڵه‌کانی ناچار کرد که‌ خۆ به‌ده‌ست هه‌یزه‌کانی حکومه‌ته‌وه‌ بده‌ن و ئیدی دوازه‌ که‌سیان له‌ سێداره‌ دران.

ئه‌لفینستۆن له‌ باره‌ی شۆرشه‌کانی کورده‌وه‌ وه‌ها ده‌لی: «به‌گوته‌یه‌ی ئه‌و به‌لگانه‌ی له‌به‌ر ده‌ستماندان ده‌رده‌که‌وه‌ی که‌ سیاسه‌تی حکومه‌تی تورک یه‌که‌م له‌لایه‌ن سه‌رخه‌ڵه‌ ده‌ره‌به‌گه‌کانه‌وه‌ به‌ره‌نگاریی ده‌کرا و دووهم له‌لایه‌ن سه‌رۆکه‌ ئایینییه‌کانیشه‌وه‌ به‌ره‌هه‌لستی ده‌کرا. بێجگه‌ له‌وه‌ش سیاسه‌تی تورک کورده‌کانی ورووژاند و بزواند کاتیک که‌ ترسی له‌ ده‌ستدانی که‌سایه‌تی نه‌ته‌وه‌ییان لێ نیشته‌. بێگومان پۆچی نیشتمانپه‌روه‌ریه‌تی نۆره‌ی دیاریکراوی خۆی له‌ پشتی ئه‌و شۆرشانه‌وه‌ ده‌بینی» (۵۹).

له ئییران

له ئییران که متر شویش پرووی ده‌دا. گرنگترین شویشیک که له ئییراندا پرویدایی ئه‌وه بوو که سمکو (ئیسماعیل ئاغای شکاک) پاش جه‌نگی مه‌زنی یه‌که‌م به‌ریای کرد و ئامانجیسی سه‌ربه‌خویی کوردستانی ئییران بوو. به‌لام ئه‌و شویشه زۆری نه‌خایاند چونکه له یه‌ک کاتدا تووشی به‌ره‌نگاریبوونه‌وه‌ی هه‌ردوو حکومه‌تی ئییران و حکومه‌تی ئینگلیز بووه‌وه له پاشاندا ناچارکرا له سنووری عیراق بپه‌رپه‌ته‌وه و خۆی بدا به‌ده‌ست ده‌سه‌لاتداریه‌تی ئینگلیزه‌وه و ئه‌مانیش دایانه ده‌ست ئییران.

به‌لام شویشی گرنگی دووهم شویشی قازی محهمه‌د بوو که له راستیدا شویشیکی ناشتیخووازه‌بوو. پارتی دیموکراتی کورد له ۱۵ کانوونی یه‌که‌می سالی ۱۹۴۵دا بانگی دامه‌زراندنی حکومه‌تیکی میلی کوردی هه‌لدا و له‌کانوونی دووهمی سالی ۱۹۴۶دا قازی محهمه‌د به‌سه‌روکی ئه‌و حکومه‌ته هه‌لبژێردرا. حکومه‌تی قازی محهمه‌د یا کۆماری مه‌هاباد وه‌ک ناوئێرته‌نی یه‌ک سال ژیا به‌لام له‌و ساوه‌که‌مه‌دا توانی گه‌لیک بیراز، به‌تایبه‌ت له باری کشتوکاڵ و فه‌ره‌ه‌نگ و کارگێڕییه‌وه، ئه‌نجام بدا. قازی محهمه‌دیش بو‌خۆی له‌بیر و بو‌چوون و داخواییه‌کانیدا مرۆڤتیکی میان‌ه‌وه‌بوو وه‌ک رۆژقیلنتی بچووک باسی ده‌کات وا ده‌رده‌که‌وئ قازی پیاویکی خاوه‌ن بیروباوه‌رپتیکی پته‌وه و قایم بووه له‌گه‌ڵ ئازاییه‌کی که‌م وینه‌ و خۆبه‌ختکردنیکی مه‌زن بێجگه‌ له‌وه‌ش فره‌وانی ئاسۆی بیر و میان‌ه‌وه‌ی شیوه‌ی بێرکردنه‌وه‌ی (۶۰). زۆریه‌ی داخواییه‌کانیسی بو‌تۆتۆتۆمی بوو. به‌لام حکومه‌تی نیوه‌نده‌کیی ئییران به‌و داخواییانه‌ قایل نه‌ده‌بوو. دوا‌ی دانوستاندنیکی زۆر له‌ نیوان قازی و حکومه‌تی نیوه‌نده‌کیدا که له‌ پێشدا وای پێشان دا به‌ ره‌وشی وه‌پێششهو قایله‌ سوپای ئییران به‌بیانووی پاراستنی ئه‌و هه‌لبژێردنه‌ی که له‌سه‌ر ئه‌نجامدانی پێکهاتبوون هاته‌نیو مه‌هاباده‌وه و قازی محهمه‌د و ئه‌ندامانی وه‌زاره‌ته‌که‌ی گێران و پا‌زده‌ که‌سیان له‌ سێداره‌ دران. به‌لام دامرکاندنه‌وه‌ی براقه‌که‌ی قازی محهمه‌د

نه‌بووه‌وه‌ی کوژاندنه‌وه‌ی رۆحی نیشتمانپه‌روه‌ریه‌تی له‌ ده‌روونی کوردانی ئییراندا. دادپرسی ئه‌مه‌ریکی ویلیه‌م دۆگلاس له‌ باره‌ی ئه‌م راستییه‌وه‌ وه‌ها ده‌لێ: «له‌ سێداره‌دانی ئه‌م قاره‌مانه‌ کورده‌ بوو به‌هۆی مردنی ئه‌م پیاوه‌ نه‌ک له‌ نیوچوونی بی‌ری نه‌ته‌وه‌یی کوردی، له‌ راستیشدا مردنی ئه‌و هێزیکێ پالپتونه‌ری نوێی به‌م بیره‌به‌خشی» (۶۱).

له‌ عیراق

له‌ عیراقدا گه‌لیک شویشی کورد دژ به‌ده‌وله‌تی نوێی عیراق پرووی دا و هۆیه‌کانیسی تیکه‌لا‌وییه‌ک بوون له‌ هه‌ستی نیشتمانپه‌روه‌ریه‌تی و گازنده‌ و گله‌یی ناوچه‌یی و گوێ نه‌دانی حکومه‌تگه‌لیکی که‌ کۆلتۆنیالیستانه‌ ئاراسته‌ ده‌کران به‌ داخواییه‌ نه‌ته‌وه‌ییه‌کانی کورد. شویشه‌ یه‌که‌مه‌کان شیخ مه‌حموودی حه‌فید رێبه‌رایه‌تی ده‌کردن و لیوای سلیمانیسی نیوه‌ندی ئه‌و شویشانه‌ بوو. له‌ سه‌ره‌تای سه‌رده‌می داگیرکردنی عیراق له‌لایه‌ن ئینگلیزه‌وه‌ شیخ مه‌حموود کرا به‌ حوکمداری کوردستان (ناوچه‌ی سلیمانی) و ئۆتۆمبیه‌کی پێ درا. شیخ مه‌حموود له‌ ده‌ستپێکدا هه‌ولێ دا گشت به‌شه‌کانی کوردستانی عیراق له‌ژێر رێبه‌رایه‌تی خۆیدا یه‌ک بخات و وه‌ک هه‌نگاوی یه‌که‌م له‌ژێر سه‌ره‌رشتی ئینگلیزدا بیته‌. سیاسه‌تی ئینگلیزیش له‌ پێشدا هانی ئه‌م رێبازه‌ی ده‌دا به‌لام زۆری نه‌خایاند ئیدی نیازی به‌ریتانیا گۆرا و پێش دامه‌زراندنی فه‌رمانه‌وا‌یی خۆمالی هاته‌ سه‌ر ئه‌و رابه‌ی که‌ ویلایه‌تی مووسلی کۆن (واتا ناوچه‌ کوردییه‌که‌) بدرپه‌ته‌ ده‌م ده‌وله‌تی عیراقی نوێه‌. بێگومان ئه‌م پارایی و گۆرانه‌ش له‌ سیاسه‌تی ئینگلیزدا که‌ بێ ئومێدی لای شیخ مه‌حموود و نیشتمانپه‌روه‌رانی کورد ئافراندا بوو به‌هۆی هه‌لگیرسانی ئه‌و شویشانه‌ی که‌ شیخ مه‌حموود له‌ نیوان سالی ۱۹۲۰ و ۱۹۴۰دا دژی حکومه‌تی عیراق به‌ریای کردن. شیخ مه‌حموود له‌ یه‌کیک له‌و شویشانه‌دا سه‌رکه‌وت و خۆی کرد به‌پاشای کوردستان (ناوچه‌ی سلیمانی) و ئه‌ندامانی وه‌زاره‌ت و کارمه‌ندیسی بو‌ خۆی دانا (۶۲). کوردانیسی بو‌ ئاسانکردنه‌وه‌ی وه‌دیبه‌پنانی ئاواته‌کانی

خۆبان له دهوری خربوونهوه (٦٣). داخوازیی کوردەکانیش له گهڵ به سهەرچوونی کاتدا کهم بووه و تا وای لێ هات له داواکردن بۆ به کارهێنانی زمانی کوردی له فێرگه و کارگێڕیه حکومهتییهکاندا که بۆ خۆی یه کێک بوو له مافهکانیان که کۆمهلهی نه تهوهکان پڕیاری له سهەر دابوو و حکومهتی عێراق له کاتی خۆیدا دانی پێدا نابوو تێپهڕی نه ده کرد.

هه رچه نده حکومهتی عێراق جاره جار ئه وهی جهخت ده کرده وه که به رێژلیگرتنی ئه و مافه سه ره تایبانه خۆ ده به ستیته وه به لām بهردهوام له جێبه جێکردنی خۆی ده دزیه وه و هه ر کوردیکیش داوای جێبه جێکردنی بکرایه به جیاخواز تا وانباری ده کرد (٦٤).

کاتی که شۆڕشه کانی شیخ مه مموود له ١٩٣٠ دا به دوورخستنه وهی شیخ مه مموود بۆ ده ره وهی ناوچه کهی خۆی کۆتایی هات، ناگری شۆڕشیکێ نوێ ئه مجاره یان له ناوچهی بارزان هه لگیرسا. شۆڕشه کانی بارزانیش به گشتی ئه و تابه ته ندیتیه یان تیدا بوو که هۆکاره کانیان ناوچه یی بوون و هیچ جۆره بیر و ئامانجیکێ جوتیوونه وه شیان نه بوو.

بێگومان حکومهت توانستی ئه وهی هه بوو ناوچه که له نه هاهمه تی و وهی و کاولکردن و تیکدان و رووخاندن و له نیوچوونی گیانیی بپاریزی، ئه ویش به چاره سه ری هۆی هه لگیرسانی ئه و شۆڕشانه به ژیری و وردبینی و به لای بردنی هۆبه کانی وه ره زی و بپزازی.

یه کهم شۆڕشی دووه می بارزان له سالی ١٩٣١ دا شیخ ئه حمه دی بارزان به پڕیای کرد و هۆبه که شی پریک نا ره زایی و گازنده ی ناوچه یی بوو. سوپای عێراق له ده ستپیکدا به هۆی سه ختییه ده قه ره که وه تووشی زیانیکی مه زن هات به لām هیزه ی هه وایی پاشایه تی بریتانی فربای که وت و بۆ دامرکانده وهی ئه و شۆڕشه یارمه تی دا (٦٥).

ناگری شۆڕشی دووه می بارزان سالی ١٩٣٥ هه لگیرسا و ئه م جار هه ش خه لیل خۆشه وهی ریه به رایه تی کرد. هۆبه کانی ئه م شۆڕشه ش وه ک هۆبه کانی

شۆڕشی یه کهم بوون، به لām شیوه ی چاره سه ری له لایه ن حکومه تی نیوه نده کییه وه له شیوه ی چاره سه ری شۆڕشی یه کهم خراپتر بوو. دوای کوشتاریکی درێژخایه ن هه ردوو لا تووشی زیانیکی زۆری گیانی هاتن و هیزه ی هه وایی بریتانی نۆره یه کی کاربگه رانه ی تیدا بینی و به هاریکاری ده سه لاتداریه تییه ی تورک سه هر کرده کانی شۆڕشه که گیران و بۆ ده ره وهی ناوچه کانی خۆیان دوورخرانه وه. توندوتیژترین و به هیزترین شۆڕش له بارزاندا ئه وه بوو له سالی ١٩٤٣ دا به ریه رایه تی مه لا مسته فای بارزانی هه لگیرسا. ئه م شۆڕشه به نا ره زایی ده رپین به رامبه ر ئه و مامه له و په فتاره خراپه ی که حکومهت به رامبه ر ئه و داخوازییانه و به رامبه ر سه هر کرده کانیان ئه نجامی ده دا په ره ی سه ند و بوو به شۆڕشیکێ نیشتمانپه ره رانه ی فره وان (٦٦). ئه م شۆڕشه نیزیکه ی دوو سالییک درێژه ی هه بوو (واتا تا سالی ١٩٤٥) و هه ردوو لا زیانیکی گیانی زۆریان لێ که وت و به کشانه وهی مه لا مسته فا و چه ند سه د که سیک له پیاوه کانی به سه ر سنووری ئێران و دواییش به سه ر سنووری رووسیادا کۆتایی هات.

زۆر که سان به تایبهت له ئه فسه رانی سوپا له وانه ی به شداریی شۆڕشه که یان کردبوو له سیداره دران و زۆریشیان بۆ ده ره وهی ناوچه کانی خۆیان دوورخرانه وه (٦٧). به و شیوه یه ده ره که وئێ که زۆریه ی هۆبه راسته و خۆکانی شۆڕشه کانی کورد نا ره زایی و گازنده ی ناوچه یی بوون ئه گه رچی هه سته نیشتمانپه ره ری نۆره ی کاربگه ری له بزواندی سۆزدا ده دی. دوکتۆر مه جید خه ددووری ده رباره ی روودانی ئه و شۆڕشانه و شیوه ی به ره روو بوونه وه یان له لایه ن حکومه ته وه ده لئ: «کورتیبینی حکومهت له چاره سه ری کاروباری کورددا له وه دا رهنگی ده دا یه وه که په نای ده برده به ر هیز و دوورخستنه وه یا ده م چه ورکردنی سه هر کرده کانیان.

به و جۆره ش هه میشه جه ماوه ری له حاله تی نا ره زایییدا به ره لالا ده کرد و بێگومان ئه م چاره سه ره ده رفه تیکێ وای ده ره خساند هه ر ریه ریکی سه ره ره وۆ بۆ کوردانی تووره په یدا ببیت ئیدی سه ره له نوێ ئه و شۆڕشانه سه ره هه لده نه وه» (٦٨).

سامانی کشتوکال

هەرچه نده کوردستانی عیراق خاکه کهی شاخاوییه، به لام چیاکانی پاناوکن و دهشتاییگه لیکیان له نیوان خویاندا حه شار داوه که به هوی پیت و تۆقی خاکه که یانه وه و به کاربردنی سروشتیییه وه (نه مانه وه و پهنگ نه خواردنه وهی ئاو و رۆیشتنی به ناسانی به هوی لیتزیی خاکه وه- وه رگپیر) بۆ کشتوکال باشن. پانایی زهویییه به که لکه کان بۆ کشتوکال له پارێزگه کوردیییهکاندا بهم شیوه یه ی خواره وه **خه ملتیندراوه**:

پارێزگه	گه نم (تۆن)	جۆ (تۆن)
سلیمانی	۷۰۰۰	۷۰۰۰
ههولێر	۱۰۴۰۰	۶۱۰۰۰
که رکوک	۱۰۹۰۰۰	۱۵۶۰۰۰
مووسل	۲۲۲۰۰۰	۱۷۸۰۰۰
سه رجه می گشتی به رهه می عیراق	۴۷۹۰۰۰۰	۱۱۱۱۰۰۰

خشته ی به رهه می گه نم و جۆی پارێزگه کوردیییهکان له سالی ۱۹۵۴دا (۷۲)

ناوچه کوردیییه که له شینایی هاوینه دا به تاییه ت له به رهه مهینانی تووتندا پتر به شداری دهکات تا له به رو بوومی زستانه دا. له راستیدا تووتن شابه رهه می ناوچه کوردیییه که به و تا راده یه کیش چاندنی تووتن هه ر له باکوردا ده کریت. پاش تووتن گرنگی به برنج و لۆکه ده درئ. ئه م خشته یه ی خواره وه به شداری کردنی ناوچه کوردیییه که له شینایی هاوینه ی **سه ره کیدا** **پیشان ده دات**:

پارێزگه	تووتن (تۆن)	لۆکه (تۆن)	برنج (تۆن)
سلیمانی	۲۵۰۱۳	۸۳۰۳	۷۹۵۴
ههولێر	۱۱۰۱۳	۳۱۶۵	۳۸۴۳
که رکوک	۶۸۲	۷۵۰	۹۶۵۶
مووسل	۲۲۷۴	۶۷۲۴	۱۰۲۱۱
سه رجه می گشتی به رهه می عیراق	۴۰۰۶۴	۹۶۲۹۲	۵۱۴۹۲۲

خشته ی به شینه وه ی شینایی هاوینه له ناوچه کوردیییه که دا له سالی ۱۹۵۳دا (۷۳)

پارێزگه	پانایی گشتییی زهویی کشتوکالی به کم ۲	زهویی چینراو به کم ۲	ریتزیی زهویی چینراو له گه ل پانایی گشتیدا %
سلیمانی	۹۵۵۲	۳۵۵۱	۳۷
ههولێر	۱۸۱۷۰	۴۵۵۷	۲۵
که رکوک	۳۰۳۷۶	۵۷۴۳	۲۸
مووسل	۲۹۷۷۰	۲۹۰۵۸	۵۳

خشته ی پانایی زهویی کشتوکالی و زهویییه چیندراوه کان له پارێزگه کوردیییهکاندا (۷۰)

به م خشته یه دا ده رده که وئ که پانایی زهویی چیندراو له راستیدا هینده ی ته وای پانایی زهویی به که لکی کشتوکال هاتوو نییه. زهوی به که لکی کشتوکال هاتوو له ههولێر به ۲۷۱۶۰ کم ۲ و له که رکوک به ۱۵۲۶۰ کم ۲ و له مووسل به ۲۹۷۷۰ کم ۲ خه ملتیندراوه (۷۱).

ئه و به رهه مه کشتوکالیانه ی ناوچه کوردیییه که له ئابوری عیراقدا به شدارییان پتر دهکات دوو جۆرن: زستانه و هاوینه. به رو بوومه زستانیییه کان گه نم و جۆن و پارێزگه کوردیییهکان به م شیوه یه ی **خواره وه** **به شداری تیدا ده کن**:

ناوچه کوردییە که له وه بهرهمههیتانی میوه شدا بههه موو جوړه کانییه وه به شدارییە کی زۆر دهکات و له م خشته یه ی **خواره ودا ئه وه روون ده بیته وه**:

پارێزگه	هه ناره	قوڅ	سێو	هه لئوژه	زه رده لوو
سلیمانی	۱۶۸۸۴۲	۴.۳۲۹	۲.۹۰۳	۱۹.۶۳	۱۱۴۳۷
هه ولیتر	۶۶۲۰۰	۱۱۱.۰۱	۱۴۱.۰۱	۷۳۵۱	۱۶۶۴
که رکوک	۱۶۷۶۹	۱۳۰.۳	۵۸۲۸	۳۴۱۹	۷۶.۰۲
مووسل	۸۶۱۷۶	۸۰.۵۴	۳.۷۶۵	۲۶۷۸۱	۲۵۲۴۸
سه رجه می گشتی به رهه می عیراق	۲.۶۰۲۴۹	۱۰.۳۲۱۳	۷۶۳۹۸۱	۱۷۸.۹۰	۵۶۶.۹۱

خشته ی به شینه وه ی داری میوه له پارێزگه کوردییە کاندایه سالی ۱۹۵۳دا (۷۴)

به شداریکردنی ناوچه کوردییە که له بهرهمههیتانی مزره میوه ی وه ک پرته قال و لیمو که مه و نه وه ش ده گه رپته وه بۆ نه گونجانی ناووه وه ی ساردی ئه م ناوچه یه بۆ رواندن و بهرهمههیتانی ئه م میوانه . به لام پارێزگه کوردییە کان به شدارییە کی زۆر له وه به رهیتانی میوه دا ده که ن و خویشیان به ته نی گوێز و پسته و باهیقه رووه کی دیکه ی وه ک نه وان ده رویتن.

میوه ی ناوچه کوردییە که گرنگییە کی بازرگانی تایبه تی هه یه چونکه په سینی ده که وپته دوا ی په سینی میوه ی نیوه راست و خوارووی عیراق له بهر نه وه له کاتی که داده به زپته بازار که میوه ی بهرهمههیتراوی ناوچه کانی دیکه ی عیراق له بازاردا که مه .

ئه گه ره نیوهیتانی نه وه به رووومه کشتوکالییانه ی که باسکران له گه له ره نیوهیتانی ده وله تانی پیشکه وتوودا به راورد بکرتن که میبه نه وانیه ی باسکراو درده که وئ. هۆی نه وه ش ته نی هه ژاری وه رزیر نییه به لکه ده گه رپته وه بۆ نه زانیی لایه نه ته کنیکییه کانی کشتوکات و خراپی نه و ئامیر و ئامرازانه ی که له کاری وه رزیریدا به کاریان ده بات. وه رزیری عیراقی به گشتی - چ کورد بی یا عاره ب- نازانی چۆن ناو به کاریبندی و

زۆر جارن له ترسی نه وه ی که نه بادا له کاتی پیوستندا ده سنی نه که وئ هه ر به بی هۆ ناویتیکی زۆر به کار ده بات. له هه مان کاتی شدا هه ر نه و شپوه کۆنه یه ی کاری کشتوکال که له باپیرانییه وه بۆی به جی ماوه په پره وه دکات و ناگاییه کیشی له باره ی خولی کشتوکالییسه وه - که به گوێره ی نه وه وه رزیر چه ند جوړتیکی جیاوازی به روووم به نۆره ده چینی بۆ نه وه ی پیستی زه وییه که به پارێزیت- نییه . ئه گه ر وه رزیر خولی کشتوکالییش بزانیته رتگره ئابووری و کۆمه لایه تییه کان- که به پله ی یه که م ئه نجامی یاسای مولکداریه تییه زه وی و زار و یاسای ناو دیرین- رتگه ی جیبه جیکردنی لئ ده گرن. له کاتی که شپوه ی به یار به به یار کیلانی زه وی به م جوړه ی که ئیستا جیبه جی ده کری به شی گپانه وه ی پیت بۆ زه وی ناکات، وه رزیر بۆ گپانه وه ی تۆق بۆ زه وی به کاربراو و ماندوو به ده گمه ن په بینی سروشتی یا ده سترکد به کار دینی. که م جاریش وه رزیر بۆ پاراستنی زه وی په نا ده باته بهر شپوه ی که نتۆری کشتوکال (شپوه ی چاندن و دره ختاندنی پتیلکه ئاسا که به لاپالی چیا که دا هیللی جاده ئاسا له سه ر یه ک ئاماده ده کری و ده چیندری و ده ره ختیندری وه ک نه وه ی که له ناوچه ی هه ورامان و بادیناندا په پره وه ده کری- وه رگپیر) ولپراندن و پاراستنی دارستانگه لیک که هه ن.

هه رچی ئامیرگه لیکیشه که وه رزیر به کاریان ده بات کۆن و سستن و ئازهللی ناساغ و شه که ت رایانده کیشن و گاسنه که ی هه ر به ئاسته م زه وییه که ده رووشینی و داس و ئامیری گپره که ی کاتیکی زۆریان ده وئ و ئه نجامی باشیش ناده نه ده سته وه. وه رزیر بۆ نه وه ی داهایتیکی زۆری ده سته که وئ ده بی شپوه ی زانستی کشتوکال فیبریته و ده بی ئه م ئامیره کشتوکالییانه ی ئیستای بگوژی به ئامیری میکانیکی نوئ، که نه وه ش بیگومان به واتای به کاریهیتانی توکتور و کۆمباین نییه . ئامیره گچکه کان که به شپوه ی نوئ دروست ده کرین و ئازهللی به هیز رایانده کیشن له م کاته دا جی ئامیری گه وره ده گرنه وه که پیوستییان به سه رمایه ی قه به و خه رچی

زۆر هه‌یه. به‌هه‌رحال ئه‌م بېرازه ته‌کنیکییانه به‌بێ هاریکاری ماددی و مه‌عنه‌وی له‌ نیوان حکومه‌ت و وه‌رزێردا و به‌بێ چاککردنی یاسای مولکداریه‌تیی زه‌وی که ئیستا له‌ ولاتدا هه‌یه، ناکرێت. هه‌رچی زه‌وی و زاری کشتوکالییه له‌ ناوچه کوردییه‌که‌دا ئه‌ویش وه‌ک یاسای ناوچه عاره‌بیه‌که‌یه که یاسای مولکداریه‌تیی فره‌وانه به‌لام له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌شدا ره‌وشی کوردستان له‌ ناوچه عاره‌بیه‌کان باشته. ئه‌م خسته‌یه‌ی خواره‌وه وینه‌یه‌ک له‌ مه‌ر ره‌وشی مولکداریه‌تیی کشتوکالی له‌ ناوچه کوردییه‌که‌دا

پیشان ده‌دات:

پارێزگه	پانایی زه‌وی مولک به ۲ کم	ژماره‌ی مولکه‌کان	تیکرای قه‌باره‌ی مولکه‌کان به هیکتار
سلیمانی	۲۶۸۵	۱۷۶۲۸	۱۵
هه‌ولێر	۴۹۹۵	۱۵۱۹۹	۳۳
که‌رکووک	۸۵۶۲	۷۴۰۹	۱۱۶
مووسل	۱۰۶۶	۳۱۵۳۲	۳۲

خسته‌یه‌ک ره‌وشی مولکداریه‌تیی کشتوکالی له‌ پارێزگه کوردییه‌کاندا
پیشان ده‌دات (۷۵)

له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌شدا که یاسای مولکداریه‌تی کشتوکالی له‌ هه‌ردوو ناوچه عاره‌بی و کوردییه‌که‌دا وێک ده‌چن هه‌شتا وه‌رزێری کورد به‌گشتی له‌ وه‌رزێری عاره‌ب جیگر تووتره و زیتیر به‌نده به‌زه‌وییه‌وه و له‌ زۆریه‌ی باریشدا وه‌رزێری کورد زه‌وییه‌کی دیاریکرای له‌ باوک و باپیرانه‌وه بۆ ده‌مینیتیه‌وه که کشتوکالی تیدا بکات و خاوه‌ن مولکیش ناتوانێ له‌ زه‌وییه‌ وه‌ده‌ری نێ، به‌و جوهره‌ش خانووداری و نیشه‌جیبوون له‌ ناوچه کوردییه‌که‌دا له‌ شێوه‌ی گوندایه که جیگیر و چه‌سپاوه. هه‌رچی وه‌رزێری عاره‌بیشه مافی ئه‌وه‌ی نییه زه‌وییه‌کی ده‌ستنیشانکرای هه‌بیت، که هه‌موو سالێک بتوانی کشتوکالی تیدا بکات، له‌ به‌ر ئه‌وه‌ش ژيانی ئه‌و باری

ناسه‌قامگیری بالی به‌سه‌ردا کیشاوه و به‌رده‌وام له‌ شوێنیکه‌وه بۆ شوێنیکه‌ی دی له‌ گواستنه‌وه‌دايه. هه‌ر بۆیه ماله‌که‌شی ساکاره و به‌ناسانی تیکده‌دری و له‌ رواله‌تدا بریتییه له‌ زنجیک که به‌داره خورما و له‌بان دروست کراوه.

جوړی خانووداری و نیشه‌جیی باو له‌ لادایی ناوچه عاره‌بیه‌که‌دا له‌ شێوه‌ی کۆمه‌لدايه که ده‌کاته گه‌رۆکه گوند نه‌ک گوندی نیشه‌جی و چه‌سپاو. جیاوازییه‌کی دیکه له‌ نیوان ناوچه کوردییه‌که و ناوچه عاره‌بیه‌که‌دا که هه‌یه شێوه‌ی به‌شینه‌وه‌ی داهااتی کشتوکالییه له‌ نیوان وه‌رزیر و خاوه‌ن مولکدا. به‌گوێره‌ی شێوه‌ی به‌شینه‌وه‌ی به‌ره‌م له‌ نیوان وه‌رزیری کورد و خاوه‌ن مولکدا به‌شی خاوه‌ن مولک له‌ نیوه‌ی هاوینه‌به‌ره‌م (به‌تایبه‌ت تووتن و لۆکه) و ده‌یه‌کی داهااتی زستانه‌یه به‌ره‌م (که ده‌یه‌کاله) که به‌شێوه‌یه‌کی گشتی دانه‌وێله‌یه، تینا په‌ری. به‌لام به‌شی وه‌رزیری عاره‌ب له‌و زه‌وییه‌کاندا که ئاودیری ده‌کرین و ته‌رکالان ۳/۵ یا ۲/۳ یه ئه‌گه‌ر خاوه‌ن مولک به‌تۆ به‌شداری بکات و له‌و زه‌وییه‌کاندا که به‌ئامراز (مه‌کینه و ماتۆر) ئاودیری ده‌کرین ۲/۵ یه (۷۶). به‌لام ئه‌م به‌شه له‌ راستیدا زۆر که‌م ده‌بیته‌وه چونکه باجی سه‌رکار (۷,۵٪) و باجی حکومه‌ت (۱۰٪) و به‌شی قاوه‌چی و دیوه‌خان و مه‌لا و میروای لێ ده‌بدری.

وه‌رزیری کورد له‌ چاندنی زه‌وییه‌که‌یدا تووشی سه‌ختییه‌کی زۆر ده‌بیت و به‌رپرسی یه‌که‌مه‌یش له‌وه‌دا یاسای مولکداریه‌تیی زه‌وی و زاری کشتوکالییه. مولکداری کورد به‌گشتی له‌ باره‌ی کاروباری زه‌وییه‌که‌ی خۆیه‌وه تا راده‌یه‌ک هه‌یج نازانیت و به‌سه‌رمایه‌ش به‌شداری به‌ره‌مه‌پێنانی زه‌وی ناکات و هه‌موو تیچوون و ئه‌رک و به‌رپرسیارییه‌کیش ده‌که‌وتیه ئه‌ستۆی وه‌رزیری کورد. وه‌رزیری کورد. وه‌رزیری کورد له‌ به‌رئه‌وه‌ی هه‌مووده‌م له‌ وه‌رزیری عاره‌ب زیتیر مه‌ترسیی ئه‌وه‌ی هه‌یه تووشی لێقه‌ومانی سروشتی بیت، به‌رده‌وام پتویستی به‌پاره و تۆ هه‌یه و

قه‌رزداره. رهنه‌گه سه‌رسه‌خترین و خه‌ته‌رناکترین دوژمنی وهرزیری کورد وشکه‌سالی و کهم بارانی بیت.

کشتوکالی زستانه له زۆریه‌ی ناوچه‌کاندا به‌ستراوه به‌بارانه‌وه. نه‌گه‌ر هات و باران دواکه‌وت یا پینش کاتی خۆی که‌وت یا کهم باری نه‌وه ده‌بیتته هۆی برسی بوونی وهرزیری کورد، چونکه نه‌وه مانای تیاچوون و زیان پیکه‌وتنی تۆوه‌که‌به‌تی و نه‌وه ده‌گه‌به‌نی که له بری هیچ جوژه به‌ره‌م‌میک بو به‌کاربردن یا فرۆشتن یا چاندنی له سالی داها‌توودا قه‌ره‌بوو نا‌کریت. کشتوکالی هاوینه‌ش به‌شیتوه‌یه‌کی سه‌ره‌کی پشت به‌کانیاوه‌کان ده‌به‌ستیت. ئاوی کانیاوه‌کانیش به‌پله‌ی به‌که‌م ده‌گه‌ریتته‌وه بو چه‌ندیتیی بارانی زستان و چه‌ندیتیی به‌فری کۆوه‌بووی سه‌ر ترۆپکی چیاکان. نه‌گه‌ر زستانیکی که‌م باران و نیوه‌گه‌رم به‌سه‌ردا بیت ئاوی کانیاوه‌کان که‌م ده‌بی و وشک ده‌که‌ن و کشتوکالی هاوینه‌ش ده‌فه‌وتی:

دووه‌م دوژمنی وهرزیری کورد میرووه به‌تایبه‌ت کولله و سن و کرمی په‌موو که هه‌موو سالی‌یک کشتوکال خراب ده‌که‌ن و تیک ده‌ده‌ن. هه‌ندی‌یک سال کولله ته‌واوی به‌ره‌مه‌که ده‌خوات و سنیش پتر له نیوه‌ی به‌ره‌مه‌که تیک ده‌دات. قه‌لاچۆکردنی نه‌م میرووانه‌ش زۆرجاران به‌شیتوه‌یه‌کی نازانستیانه ده‌کرئ بۆیه زبانیان سالانه دووباره ده‌بیتته‌وه.

نه‌گه‌ر سروشت به‌هۆی نه‌مانه‌وه و په‌نگنه‌خواردن و ئاسان رۆیشتنی ئاوه‌وه به‌هۆی لیبی خا‌که‌که‌وه له زه‌وییه چیا‌یه‌کاندا وای کردووه که وهرزیری کورد له زبانی شوژه‌کاتیی زه‌وی و زه‌نه‌کاو، که گیروگرفتی به‌که‌می وهرزیری عاره‌به، به‌دوو‌ر بی، نه‌وا گیروگرفتیکی له‌وه‌گه‌وره‌تری هه‌یه، نه‌ویش گیروگرفتی داشۆرانی زه‌وییه. نه‌م گیروگرفته کارپکی و ده‌کات که زه‌ویی کشتوکالی ده‌کات به‌زه‌وییه‌کی به‌رده‌لانی په‌قه‌ن که ته‌نی خۆلیکی که‌م دایپۆشیی. داشۆرانی زه‌ویش ده‌ره‌نجامی نه‌رواندنی داره له هه‌وراز و لاپالی که‌ژه‌کاندا بو تاماده‌کردنی به‌ره‌ستیک بو ریگه‌گرتن له لافاوی به‌ته‌وژمی به‌رزایی شاخه‌کان، هه‌روه‌ها به‌هۆی په‌یره‌وه نه‌کردنی

ده‌ستاویژ و شیتوه‌ی زانستی له کیلانی زه‌وییه لیژگه‌کاندا به‌شیتوه‌ی پیپله‌کی (که‌نتوری) داشۆران روو ده‌دا. ئاشکراشه که گلی که‌م و ته‌نک به‌هۆی که‌می خۆراکی رووه‌که‌وه ده‌بیتته هۆی لاوازی به‌ره‌م.

که‌واته وهرزیری کورد گیروگرفتیکی زۆری هه‌یه که له دوا‌ییدا ده‌بنه هۆی لاوازی توانستی به‌ره‌مه‌پینانی و نزمیی ئاستی ژبانی. ئاشکراشه نه‌م ئاکامه ته‌نیا زیان به‌لایه‌نی مرۆفایه‌تی ناگه‌به‌نی، به‌لکه له ریگه‌ی که‌می چه‌ندیتی و ئاستی به‌ره‌مه‌پینانه‌وه زیان له سامانی نیشتمانی ده‌دا و داها‌تی نیشتمانی که‌م ده‌کاته‌وه. بو چاره‌سه‌ری نه‌م گیروگرفتا‌نه‌ش ده‌بی له‌سه‌ر را ده‌ست پچ بکه‌ین واته ده‌بی گیروگرفتی مو‌لکایه‌تیی کشتوکالی چاره‌سه‌ر بکه‌ین، نه‌ویش به‌وه‌ی که مو‌لکداریه‌تیی پارچه زه‌وییه‌ک که له رووی پاناییه‌وه هۆشگیر بیت و له‌گه‌ل توانستی به‌ره‌مه‌پینان و جو‌ری زه‌وییه‌که و شیتوه‌ی به‌خپۆکردنییدا بگۆنج، بدرئ به‌وه‌رزیر. به‌لام نه‌مه چاره‌سه‌ریکی ته‌واو نییه نه‌گه‌ر بیت و کۆمه‌له کارپکی دیکه نه‌کرین، وه‌ک قه‌رزدان به‌وه‌رزیر به‌سوودپکی که‌م و مسۆگه‌رکردنی تۆی پیویست و هاندانی کۆمه‌له هه‌روه‌زه‌وییه‌کان، که هاسان کردنه‌وه‌ی کرپنی تۆو بو وهرزیر ده‌گرنه نه‌ستۆی خۆ له ته‌ک به‌کرپگرتنی مه‌کینه‌ی ئاسان به‌کاربه‌ر و ده‌سته‌به‌رکردنی عه‌مباری پیویست بو هه‌لگرتنی دانه‌ویله‌ی زیاد، هه‌روه‌ها کارکردن بو به‌شینه‌وه‌ی به‌ره‌می کشتوکالی. ده‌بی کیلگه‌ی تاقیکردنه‌وه و پینوینیکاری کشتوکالی به‌شیتوه‌ی پراکتیکی و به‌سوود بو باره‌پینان و فی‌کردنی وهرزیر- له مه‌ر چۆنیه‌تیی پاراستنی گل و به‌کاربردنی ئاو و په‌یره‌کردنی خولی کشتوکالی و به‌جیه‌پینانی چاندنی تیکه‌ل و به‌کاربردنی په‌یین و قه‌لاچۆکردنی میروو و تا ده‌گاته دوا ریگه و شیتوه‌گه‌لیک بو به‌رزکردنه‌وه‌ی ئاستی به‌ره‌می کشتوکال- ده‌سته‌به‌ر بکریت بو به‌رزکردنه‌وه‌ی ئاستی ماددی وهرزیریش- که یه‌کجار نزمه- ده‌بی تۆرپکی ریگه‌ی ها‌توچۆ چی، بکرئ به‌تایبه‌ت لاری له نیوان گوند و کیلگه‌کاندا، چونکه به‌بی تۆری ریگه‌وبان

گواستننه وهی بهرووبوومی کشتوکال بۆ ئهوهی بخهریته بهر دهست زۆرترین ژماره‌ی کرپار ناکریت و ئه‌گه‌ر ئه‌و کاره‌ش نه‌کریت، ئه‌وا ئه‌و به‌ره‌مانه خراب ده‌بن یا نرخیان به‌یه‌کجاری دیتته خواری. هه‌روه‌ها ده‌بێ چاککردنی باری ژبانی وهرزیران ته‌نی لایه‌نی مادی نه‌گریتته‌وه، به‌لکه ده‌بێ لایه‌نه‌ کۆمه‌لایه‌تیبه‌کانیش که باری فه‌ره‌ه‌نگی و له‌شساعی و گشتی ده‌گرنه‌وه چاک بکری‌ن. چاککردنی ئه‌و لایانه‌ له‌ راستیدا پیکه‌وه‌ گریدراون، گریدانیکی زۆر به‌هیز. بیرازی ئابووری ئه‌گه‌ر بیرازی کۆمه‌لایه‌تیبه‌ له‌ ته‌کدا نه‌بیت ئه‌نجامیکی باشی نابیت. بیرازی ئابووری به‌ره‌می ته‌واوی خو‌ی نادات له‌ کاتی‌کدا که وهرزیر له‌ ژیر کارتی‌کردنی نه‌ریتی کۆمه‌لایه‌تیبه‌ کۆندا بیت و به‌کۆتی زه‌بوونی و کۆبلایه‌تی و فی‌ل و هه‌لخه‌له‌تاندن و ته‌مه‌لی و درۆ که پاشماوه‌یه‌کی بۆگه‌نی چه‌ند پشتی‌کن به‌سترابیتته‌وه. که‌وا بوو ده‌بێ له‌ رێگه‌ی فه‌ره‌ه‌نگ و ریتوینی‌کردنه‌وه‌ نرخ‌ و وهرزیر وه‌ک مرۆف بگپ‌دریتته‌وه - بۆ ئه‌وه‌ی ببیتته‌ مرۆقی‌کی ده‌روون ئازاد و شانازی به‌سه‌ره‌رزبێ خو‌به‌وه‌ بکات و به‌ته‌نگ خیزانی‌یه‌وه‌ بیت و هینده‌ی به‌ته‌نگه‌وه‌هاتنی به‌رژه‌وه‌ندی خو‌ی ریزی به‌رژه‌وه‌ندی خه‌لکی دیکه‌ش بگری‌ت- بۆ ئه‌وه‌ی بیرازی ئابووری و بیرازی کۆمه‌لایه‌تی هاوشان له‌ ته‌ک به‌کتردا برۆن و له‌ دوا‌یدا بینه‌ هو‌ی دروستکردنی هاوولاتیبه‌ باش که ماف و ئه‌رکه‌کانی خو‌ی بزانی‌ت و کاره‌کانی‌شی زۆر به‌باشی بکات.

ناژه‌لداری

ناوچه‌ کوردیبه‌که‌ له‌ سامانی ناژه‌لی ولاتی‌شدا به‌شداریه‌کی گه‌وره‌ ده‌کات و رهنه‌گه‌ ئه‌م به‌شداریه‌کردنه‌شی له‌ به‌شداریه‌کردنی له‌ سامانی کشتوکالی‌دا زینتر بیت. بی‌جگه‌ له‌ کوردانی ره‌وه‌ند که پیشه‌یان ناژه‌ل به‌خپ‌وکردنه‌، وهرزیری کوردیش له‌ وهرزیری عاره‌ب پتر گرنگی به‌ناژه‌ل به‌خپ‌وکردن ده‌دا. هه‌رچه‌نده‌ به‌خپ‌وکردنی ناژه‌ل له‌ هه‌ردوو ناوچه‌ کوردی و عاره‌بیبه‌که‌دا له‌سه‌ر بنه‌مای کشتوکالی‌ تیکه‌ل- واته‌ به‌کاره‌ینانی پی‌سایی ناژه‌ل بۆ په‌ی‌نکردنی زه‌وی و به‌کاربردنی ناژه‌ل بۆ به‌ره‌مه‌ینانی

شیره‌مه‌نی- به‌رپوه‌ ناچی، به‌لام له‌گه‌ل ئه‌وه‌شدا هیشتا وهرزیری کورد گرنگیبه‌کی تایبه‌ت ده‌دا به‌وه‌ی که به‌گو‌یره‌ی توانستی ئابووری خو‌ی چه‌ند سه‌ری‌ک ناژه‌لی هه‌بیت. رهنه‌گه‌ ئه‌م سه‌روبوون و به‌ته‌نگه‌وه‌ هاتنه‌یشی بگه‌رپته‌وه‌ بۆ ئه‌و په‌ندانه‌ی که سه‌روشت فی‌تری کردوون ئه‌ویش به‌وه‌ی که رهنه‌گه‌ به‌هو‌ی بی‌ بارانی و می‌رووه‌ لیتفه‌ومانیک وه‌پیش بیت و که‌ چۆن گه‌ره‌که‌ پشت به‌سه‌رچاوه‌یه‌کی دیکه‌یش به‌سه‌ستی. وهرزیری کورد ریتچالی ناژه‌له‌کانی بۆ خو‌راکی خو‌ی و ناژه‌لی‌ش بۆ جو‌ت و گواستننه‌وه‌ به‌کار ده‌بات. وه‌ک به‌لگه‌یه‌کی به‌شداریه‌کردنی ناوچه‌ کوردیبه‌که‌ له‌ سامانی ناژه‌لدا ئه‌م خسته‌یه‌ی خو‌اره‌وه‌ هه‌ندی شتمان بۆ روون ده‌کاته‌وه‌:

سهرجه‌می گشتی به‌ره‌می عی‌راق	پارێزگه				ناژه‌ل
	مووسل	که‌رکووک	هه‌ولیر	سه‌ی‌مانی	
١٦١٨١٤٥	٤٨٣٥٤٤	٢٦٣٠٣٢	١٤٠٣٨٨	٣٤٧٢٧٤	بز
٤٤٨٤١٥٦	٧٤٩٩٧٨	٥٢٢١٦٤	١٦٩١٠٦	٢٣٣٦٦٤	مه‌ر
٧١١٩١٨	٦٣٦٦٩	٤٥٠٠٥	٣٠٠٦٥	٨٨١١٦	ره‌شه‌ولاخ (مانگا و گا)
٣٩٨٧٩٨	٥٧٣٤٨	٣٢٤٩٥	٢٢٣٧٥	١٨٥٨٦	که‌ر
١٣٧٤٤٦	١١٥٢٢	٣٨٨٣	٣٣٤٧	٣٥٣٧	چاره‌وی (ئه‌سپ و ماین)
٥٦٦٧٣	٣١٦٦٦	٩٤٠٠	٨٢٤٣	٣٠٢٥	هه‌یستر
٤٧٣٩٥	٢٢٤٤	٩٤٣	٦٨٨	٤١٢	گامیش
٣٧٦٩٦	١٦١٩٥	٩٤٠٠	١٠١	١٣٩	وشر

خسته‌یه‌ک که ناژه‌لی وهرزیری گونده‌ کشتوکالیبه‌کان له‌ پارێزگه‌ کوردیبه‌کاندا (بی‌جگه‌ له‌ ناژه‌لی ره‌وه‌نده‌کان) پیشان ده‌دات (٧٧).

خشتهی پیتشوو به پروونی گرنگیی به شداریکردنی ناوچه کوردییه که له ناژه لداریدا، به تایبته له بز و مهر و ره شه و لاخدا، پیشان ده دات. به لام ئەم سامانه ناژه لیبیه شه وهک سامانی کشتوکالی گیرۆدهی چەندین گیرۆگرفته. ناژه لئی کورد به گشتی ناساغ و له ر و لاوازن و تیکرای ریتیهی مردن له نیویاندا زۆر به رزه و رهنکه هه ندی جار بگاته ۵۰٪ (۷۸) ئەوه شه ده گه ریتیه وه بۆ کۆمه له هۆکارێک گرنکه که شیان بایه خ نه دانه به ناژه له هه موو پروویه که وه وهک جینگه و له وه رگه و له شساغیی گشتی. پشتیر و تهوبله و گه وری ناژه لان هیچ جوهره مهرجیکی له شسازیی تیدا نییه. ناغل و پشتیر و گه وریه کان بریتین له چەند ژوو ریکی تهنگ و تاریک و زۆر گهرم و یه کجار پیس، بۆیه ئەو پشتیرانه یاریدهی بلابوونه وهی میکروۆب و نه خووشی ده دهن و ده بنه هۆی ئەوهی ناژه له تووشی سی ئاوسان بن. هه رچی له وه رگه کانیشه تا رادهیه ک زۆریه کاتی سال و شکن و به شپوهیه کی ئاسایی ناژه له پاشماوهی پاش درهوی دانه ویتله ده له وه ری. هه رچه نده له وه رگه کانی ناوچهی باکور له له وه رگه کانی ناوچهی باشوور له وه ریان زۆرتیه، به لام ئەوه شه دا و به تایبته تی له وه رزی زستاندا به شی خوۆراکی ناژه له ناکهن. بۆیه بریک له ئەرکه کانی حکومهت، بۆ به رزکردنه وهی ئاستی ناژه لداری، هاندانی چاندنی له وه رگه یه به شپوهی زانستی و پاراستنی له وه رگه کانه که هه ن له له نیوچوون. دهسته به رکردنی ئالیک و خوۆراکی پیتویست بۆ ناژه له له هاوین و زستاندا یه کیکه له گرنگترین هۆکارگه لپیک که ده بنه هۆی به رزبوونه وهی ئاستی له شساغیی ناژه له.

له بهر که میی ئامرازی تیمارکردنی وهک ئەستیلکی له ئاوه له کیشان و که میی دوکتۆری ناژه له (بهیتال) و نه بوونی فه رهه نگیکی له شساغیی تایبته به ناژه له، هه رچی چاودتیریکردنی له شه ساری ناژه له تا رادهیه ک نییه. بۆیه ده کری بگوتری به شینه وهی بنکهی تیمارکردنی ناژه لان به سه ر گوند و ئاوا ییه کاندایه شپوهی پیتویست گرنگترین هۆکاره که رینگه ی

ته شه نه کردنی درم و نه خووشی له نیو ناژه لدا ده گری. کۆمیتیه ی بانکی ئاوه دانکردنه وهی نیو ده ولته تی بۆ به رزکردنه وهی ئاستی ناژه لداری له عیراقدا ئەم کارانه ی خواره وهی وهک پیشنیاز دا به حکومه تی عیراق بۆ جیبه جیکردنیان:

۱- دهسته به رکردنی ژماره ی پیتویست له پسیوپ و دوکتۆری تیمارکه ری ناژه له و کارمه ندی مه شق کردوو له سه ر به خپو کردنی ناژه له و شپوهی قه لاچۆ کردنی نه خووشی.

۲- چاککردن و دهسته به رکردنی ئەستیلکی له ئاوه له ژه ندنی ناژه له به شپوهی پیتویست و دامه زاندنی ئەزموونگه ی پیتویست له هه موو پارێزگه کاندایه بۆ دۆزینه وهی نه خووشیه کانی ناژه له به خپراییی له ناوچه ی مه به ستدا.

۳- دهسته به رکردنی چاره سه ری سیستematیک و پارێزه ر دژی میکروۆب و کرمی ناوه کی و قه لاچۆ کردنی میکروۆبی ده ره کی به له ئاوه له کیشانی ره شه ولاخ و په ز (۷۹).

ههروه ها کۆمیتیه که ئەوهی جهخت کردوو که ناژه له سه رباری ئەو کارانه پیتویستیان به چاککردن هه یه له گه له ناژه له دیکه دا که ساغترن.

هه رچی ناژه له ی خپله کۆچه ره کانه که میی ئاوه و کۆچی دوورودرێژ که ده بنه هۆی به رزبوونه وهی ریتیه ی مردن له نیویاندا، کاریان ده که نه سه ر. له به رئه وه ده بی له سه ر ئەو ریبانه ی خپله کۆچه ره کان ده یگر نه بهر، بۆ خوۆراستی له گه رمیی خوۆر په ناگه دروست بکریت و بۆ دهسته به رکردنی پیتویستییه کانی مرۆف و ناژه لیش، له هه مان کاتدا ده بی بیی ئاوه له که ندری.

سامانی كانزا و پيشه‌سازى

سامانى كانزا له ناوچه كوردییه‌كه‌دا به‌زۆرى له بوونى نه‌وتدا خو ده‌نویتی. پشكینی سهره‌تاییه‌كان ئه‌وه‌یان سه‌لماندوه‌وه ناوچه كوردییه‌كه ئاسن و ژیر و مس و په‌ژووی به‌ردى تیدایه، به‌لام هه‌موو ئه‌م كانزایانه بایه‌خیتى ئابووریان نییه چونكه‌ نرخى تیچوونى ده‌ره‌یتانى چ له‌ رووى چۆنیه‌تى و چ له‌ رووى چه‌ندیتیشه‌وه ئابووریانه نییه. هه‌رچى به‌ردى مه‌ر مه‌ر و به‌رده قسله‌كانى دیکه‌ن ئیستاکه به‌شیوه‌یه‌كى فره‌وان له‌ دروستکردنى كهره‌سته‌ی بینادا به‌تایبه‌ت چیمه‌نتۆ به‌کار ده‌برین. بۆ ده‌ره‌یتانى چیمه‌نتۆ له‌ پارێزگه‌ی سلیمانى کارگه‌یه‌ك دامه‌زراوه و ئومیدیش هه‌یه له‌م جوړه پيشه‌سازیبانه له‌ داها‌تودا زۆربن.

ئهو پيشه‌سازیبانه‌ی ئیستا له‌ كوردستاندا هه‌ن- ئه‌وانیش وه‌ك ئه‌وانه‌ی ناوچه عاره‌ببیه‌كه- پيشه‌سازیبى سهره‌تایی و ناوچه‌بین و له‌ دروستکردنى كهره‌سته‌ی خو‌مالیى نېوماڵ و چینی کوتاڵ كه‌ پۆشاکى خو‌مالیى كوردیى لى‌ دروست ده‌کړی، تیناپه‌رن. له‌ نېو گونده كوردییه‌كانیشدا دروستکردنى رایه‌خ و ژیره‌خه‌ر زۆر باوه. ناوچه كوردییه‌كه‌ بۆ دامه‌زاندنى پيشه‌سازیبى جگه‌ره و پستان و شه‌كر و ئامرازى دارین و كاغه‌ز و هه‌روه‌ها گشت جوړه پيشه‌سازیبیه‌ك كه‌ له‌ به‌ره‌مه‌كانى نه‌وت سوود وه‌رده‌گرن له‌ باره. بۆیه ده‌بى پيشه‌سازیبیه فره‌وانه‌كان كه‌ به‌ره‌مه‌ی ناوچه‌كه‌ به‌کارده‌بن به‌تایبه‌ت به‌ره‌مه‌ی كشتوكاڵى، هان بدرین.

كوردیه‌كان ئه‌وه‌یان سه‌لماند كه‌ ده‌توانن كار هه‌نهرییه‌كان به‌ باشى و به‌خیرایى فیتین و به‌ماوه‌یه‌كى كه‌م ببه‌ كارگه‌رى كارامه.

په‌نگه‌ گرنگترین هۆكارىك هانده‌رى دامه‌زاندنى پيشه‌سازى بێت له‌ ناوچه كوردییه‌كه‌دا زۆرى و ده‌ستپێراگه‌یيشتنى سووته‌مه‌نى بێت كه‌ به‌هۆى زۆری نه‌وت و سه‌رچاوه‌ی ئاوه‌وه ده‌توانرێ بۆ گوراندنى وه‌ی ئه‌له‌كترىك و به‌رپه‌بردنى کارگه‌كان به‌کاربرین. ناوچه كوردییه‌كه‌ هه‌یچ گه‌روگرفتییكى

كه‌مى کارگه‌رى نییه به‌تایبه‌ت ئه‌گه‌ر كشتوكاڵ رېيازتیكى زانستییه‌انه بگرتیه به‌ر.

بارى كۆمه‌لايه‌تى

بارى كۆمه‌لايه‌تى ناوچه كوردییه‌كه‌ له‌ رووى خانوبه‌ره و نيشته‌جیى و بارى له‌شساغى و فره‌هه‌نگییه‌وه ئه‌گه‌ر له‌ بارودۆخى ناوچه‌ی عاره‌ببیه‌كه‌ خراپتر نه‌بیت ئه‌وا به‌گشتى خراپه.

گوندی كورد

گوندی كورد بریتیبه له‌ چه‌ند خانوبه‌یه‌كى خراپ و ناحه‌زى پیکه‌وه لكاو كه‌ هه‌یچ جوړه مه‌رجیكى له‌شساغییان تیدا نییه. خانوه‌كان به‌گشتى له‌ چه‌ند ژوورتیكى ته‌نگه‌به‌رى كه‌م رووناك پینك هاتوون و مـرۆف و ئاژه‌لێشیان تیدا هاوبه‌شن. په‌نگه‌ خراپترین نه‌ریتىك له‌ كن كوردان هه‌بیت، كه‌ كارىكى خراپ ده‌كات هه‌ر له‌ش سازیبى گشتى، ژيانى ئاژه‌ل بێت له‌ نېو مالاندا.

ئاغل و گه‌ور و ته‌ویله‌كان بریتین له‌ گه‌له‌خان (دیوگه‌لیكى ناوه‌كى) و ده‌ركه‌كانیان به‌سه‌ر دیوه‌خان (ژوورى دانیشتن)ه‌ویه، ئه‌گه‌ر دیوه‌خان بۆ خو‌ی وه‌ك پشتییر و گه‌ور و ئاغل به‌کار نه‌برى. هه‌رچى گوندیشه زۆر پیس و پۆخله و پیسایى ئاژه‌لێش وه‌ك گردى به‌رزبه‌رز به‌ده‌وروبه‌رى مالاندا بلابووه‌ته‌وه و پاشماوه و پیسیى نېو مالیش له‌نېو كووچه و كو‌لانى گوندا بلاوه. له‌ناو ئاوايشدا رینگه‌ به‌واته‌ی راستى رینگه‌ نییه. پرۆژه‌ی ئه‌له‌كترىك و ئاوى خاوتینیش له‌ گوندی كورددا تا راده‌یه‌ك هه‌ر نییه.

پرۆژه‌ی ئه‌له‌كترىك له‌ لیواى سلیمانى له‌ سێ شاردا هه‌یه و پرۆژه‌ی ئاوى خاوتینیش به‌زۆرى له‌ قه‌زاكاندا هه‌یه. گوندی كورد به‌گشتى ئاوى كانى به‌کار ده‌بن. كانیاویش له‌ژێر زه‌وییه‌وه هه‌لده‌قولتى و مه‌ودایه‌كى دووردرێژ پيش ئه‌وه‌ی بگاته‌ گوند به‌ژێر یا به‌سه‌ر زه‌ویدا ده‌روات. ئه‌م

ئاوهرۆیهش مادام بەدەرەوویە ئەوا بیگومان تووشی خۆرە دەبێ و بیجگە لەوێش هەندێ ئاوی کانیاو خاوەن نییە و بۆ لەشساغی باش نییە چونکە رێژەی خۆیی زۆر بەرزە. کانیاو بەشیتوویەکی ئاسایی بۆ خۆشۆردن و جلشۆردن و خواردنەو بەکاردهبرێ. رەنگە گەورەترین بەلگە بۆ باری پشتگۆتخراوی گوندی کورد کەمیی شارەوانی بیت لە پارێزگە کوردییەکاندا. چونکە شارەوانی ئەلەکتیریک و پرۆژەیی دروستکردن و دامەزراندن و لەشساغی و هی دیکەیی لەو جۆرە ساز دەکات، پارێزگەیی سلیمانی (کە ژمارەیی دانیشتوانی ۲۲۶۴۰۰ کەسە) ۷ شارەوانی تێدایە و پارێزگەیی هەولێر (کە دانیشتوانی ۲۳۹۷۷۶ کەسە) ۸ شارەوانی تێدایە و پارێزگەیی کەرکوک (کە دانیشتوانی ۳۰۷۰۱۲ کەسە) ۸ شارەوانی (۸۰).

باری لەشساغی

باری لەشساغی لە ناوچە کوردییەکاندا خراپە و تیکرای مردنیش لەنێودانیشتواندا بەتایبەت لەنێو زارۆکاندا بەرزە. بۆیە زیادبوونی دانیشتوان لە ناوچە کوردییەکاندا- و لە عێراقیشدا بەگشتی- هەرچەندە تیکرای لە دایکبوون زۆر بەرزە، زیادبوونی بەکاو و خۆیە کە لە رێژەی ۱٪ لە سالیکیدا تێناپەڕێ. ئەو شەمان بەم خستەییە خوارەویدا کە تیکرای لە دایکبوون و مردن لە پارێزگە کوردییەکاندا پیشان دەدا بۆ **روون دەبیتەو**:

پارێزگە	رێژەی لە دایکبوون٪	رێژەی مردن٪
سلیمانی	۲,۳	۳,۳
هەولێر	۲,۹	۲,۸
کەرکوک	۵,۵	۲,۶
مووسڵ	۱۶,۹	۸,۸

خستەیی تیکرای لە دایکبوون و مردن لە پارێزگە کوردییەکاندا
لە سالی ۱۹۵۳دا (۸۱)

شتیکی بەلگەنەویستە کە زیادبوونی دانیشتوان بەبێ زیاتربوونی تیکرای لە دایکبوون لە تیکرای مردن نابێت. بەرزیی تیکرای لە دایکبوون ناتوانی دانیشتوان زیاد بکات، ئەگەر تیکرای مردن بەرز بیت. بۆ لەنێوپردنی گێروگرفتی کەمیی دانیشتوان - کە عێراق گەرە کە بیکات چونکە تووشی گێروگرفتی کەمیی هێزی کار دەبێ لە کاتی فراژووتنی ئابووریدا، ئەگەر زیادبوونی دانیشتوانی هەروا بەکاو و خۆ مایەو- دەبێ چارەسەری کێشەیی بەرزیی تیکرای مردن بکری چونکە لە راستیدا عێراق پێویستی بە بەرزکردنەو تیکرای لە دایکبوون نییە. بەرپرسی یە کەمیی بەرزیی تیکرای مردنیش، مردنی مندالە. هەرچەندە ئاماری راست و دروست لەبارەیی ئەم بابەتەو کەمە بەلام لەگەڵ ئەو شەدا نووسەرانی لەسەر بەرزیی ژمارەیی مردنی مندال رێکن. مس ئادەمز ئەم تیکرایە بە ۲۵۰- ۴۰۰ لە هەزاردا دەقەبلێن (۸۲). ئەم تیکرایە ئەگەر لەگەڵ تیکرای دەوڵەتانی پیشکەوتوودا کە لە ۲۰- ۵۰ لە هەزاردا تێناپەڕێ بەراورد بکری گەلیک بەرزە (۸۳). بیگومان وەک چەند پشکنینیک کە لە لایەن چەند پزیشکیکەو ئەنجام دراو و ئەو چەند ئامارە کەمانەیی لەبەر دەستدان سەلماندوویانە هۆی یە کەمیی بەرزیی تیکرای مردنی مندالیش خراپی خۆراکە (۸۴).

ئامارەکانی سالی ۱۹۵۲ لە عێراقدا ئەو دەسەلمێن کە رێژەیی مردن بەهۆی لاوازی و خراپی خۆراکەو گەیشتووتە ۴۳٪ (۸۵).

هۆکارگەلیک کە دەبنە هۆی بەرزیی تیکرای گشتی مردن زۆر و ئالۆزن بەلام گرنگەکانیان دوو هۆکارن:

۱- نزمیی داهاات: نزمیی داهااتی زۆریە هەرەزۆری دانیشتوان کە تا رادەیهک لە ۶۰ دینار لە سالیکیدا تێناپەڕێ، بەرپرسی یە کەمە لە بەرزیی تیکرای مردندا. هیچ گومان لەو شەدا نییە کە داهااتی گشتی تاکی عێراقی و بەتایبەت داهااتی لادینشینان نزمترین رێژەییە کە هەیه. دوکتۆر دۆرین وارینەر و باسی ئەو داهااتە دەکات کە داهااتی کە دەتوانی تەنێ بوونی

مرۆڤ دهسته بهر بکات و ههر نزمبوونه وهه به کیشی ده بیته هۆی مردن (۸۶).

ئه و دوکتۆزه ههچ زیده پۆیه کی له و هه سفه به دا نه کردوه. نزمیی داها ت راسته و خو کار ده کاته سه هۆیه جۆراو جۆره کانی ژیان وهک خو راک و پۆشاک و خانوو و مال. داها ت نزم واته کیماسیی خو راک و پۆشاک ناته او خانوو و مالی ناساغ. هه رچی داها ت نزمیشه ئه نجامه کی حه قبی سیستمی ئابووری سه ردهسته له ولاتدا و به تایبه ت سیستمی مولکداریه تیی کشتوکالی و به رهه مخوازیی (الاستمار) کشتوکالی.

۲- کیماسیی خزمه تی له شساغیی: مردن به شتیه کی راسته و خو ئه نجامی نه خو شیییه. ئه گه مرۆڤ بتوانی کۆنترۆلی ده و روبه ر بکات تووشبوونی نه خو شیی به کجار زۆر که م ده بیته وه، ئه و ده مه ش ئه و کارانه ی که له باری له شساغیییه وه ده کرین کارێکی زۆر ده که نه سه ر زیاد بوونی دانیش تان. گه یشتن به کۆنترۆلی له شساغیش ته نی به ده سه ته به رکردنی خزمه تی پزیشکی ناکریت به لکه ده بی چاککردنی خو راک و پۆشاک و مال و خانوو و ئاستی گشتیی کۆمه لایه تیشی له گه لدا بیته. ئه گه ژینگه یه کی له بار بۆ له ش سازی ده سه ته به ر بکریت ئه و که م ده بیته وه و پاشان نه خو شیی خو ره کی که م ده بنه وه و تیکرای گشتیی مردنیش داده به زئی. نه خو شیییه کی خو ره کی وهک مه لاریا بۆ نمونه هۆیه کی گرنگی به رزبوونه وه ی تیکرای مردن بووه له عیراقدا. یه کئ: له نو سه ران ده گاته ئه وه ی مه لاریا به رپرسی یه که می زیاد نه بوونی دانیش تانی عیراقه (۸۷). ئه گه ر پارێزگه ی سلیمان ی وهک نمونه یه کی پارێزگه کوردیییه کان وه رگرین کارتیکردنی ئه و نه خو شییانه ی به هۆی ژینگه وه په یدا ده بن- واته نه خو شیییه خو ره کییه کان - له سه ر به رزبوونه وه ی رێژه ی مردمان بۆ ده رده که وئ وهک ئه م خسته یه ی **خواره وه پیشانی ده دات:**

هۆی مردن	ژماره ی مردووان
سیئاوسان	۶۹
مه لاریا	۶۶
لاوازیی	۵۷
نه خو شیی دل	۳۴
هه وکردنی گورچیه	۳۰
پاراتیفۆ	۲۳
سیل	۲۳
دیزانتری	۱۷
نه خو شیی ده ستنیشانه کراو	۲۶۴

خسته به ک هۆیه کانی مردن له پارێزگه ی سلیمان ی له سالی ۱۹۵۲ دا پیشان ده دا (۸۸)

ئه وه ی که یارمه تیده ری نزمیی ئاستی له شساغیییه له پارێزگه کوردیییه کاند- له ته ک هۆکاره کانی ژینگه دا- کیماسیی خزمه تی له شساغیییه. له راستیدا ناوچه کوردیییه که کیماسیییه کی زۆری له خزمه تی چاره کردن و خزمه تی پارێزگاریشدا هه یه. پرۆژه ی ئاوی خاوین تا راده یه ک له چه ند شوینیکی که م له نیو قه زا و ناحیییه کاند هه یه و پرۆژه ی ژیرا و گه رماوی گشتی هه ر نییه و پیسیش له هه موو جیگه یه ک له ناو گوندا هه یه و له شکر ی می شیش به سه ر هه موو شتیکدا ده دا. هه رچی ئامرازی چاره سه ری نه خو شیییه وهک نه خو شخانه و تیمارگه و پزیشک زۆر که من و به شی پیتوبستیی دانیش تان ناکه ن، ئه م خسته یه ی خواره وه ئه و کیماسیییه گه وره یه پیشان ده دات.

باری فه رههنگی

له باری خزمهتی فه رههنگییه وه له ناوچه کوردیییه که دا کیماسیییه کی تاشکرا ههیه و نه خۆپنده واری له نیو کورده کاندایه کجار بهربلاوه و رهنگه له ههه گوندیکدا پتر له دوو یا سێ کهس نه بیته خۆپندنه وه و نووسین بزنان و هه ندی جاریش مه لا تاکه که سیکه که نه خۆپندوو نییه. ئەم خشته یه ی خواره وه رێژه ی خۆپنده واری له ناوچه کوردیییه که دا **پیشان** دهدات.

سه رجه می گشتی له عیراق	پارێژگه				دانیشتوان	
	مووسل	که رکوک	هه ولیر	سلیمانی	نیر	می
۳۳۳۴۶۴	۲۶۰۲۴	۱۷۱۴۲	۴۸۰۱	۹۰۸۵	نیر	می
۴۸۱۱۲	۱۲۸۰۲	۳۳۹۲	۱۰۰۹	۱۲۱۹	سه رجه م	سه رجه م
۴۰۷۵۷۶	۴۸۸۲۶	۲۰۵۳۴	۹۴۱۰	۱۰۳۰۴	نیر	می
۱۳۹۴۸۴۲	۱۶۲۹۷۸	۸۸۷۳۳	۷۸۲۶۳	۷۳۰۴۸	نیر	می
۱۹۲۴۶۲۷	۲۱۲۰۸۶	۱۲۶۲۴۷	۱۰۷۹۴۰	۱۰۱۸۸۶	سه رجه م	سه رجه م
۳۳۱۹۴۴۹	۳۷۵۰۶۴	۲۱۴۹۸۰	۱۸۶۲۰۳	۱۷۴۹۳۴	سه رجه م	سه رجه م
۴۸۱۶۱۸۵	۵۹۵۱۹۰	۲۸۶۰۰۵	۲۳۹۷۷۶	۲۲۶۴۰۰	سه رجه می گشتی	سه رجه می گشتی

خشته ی ژماره ی خۆپندوو و نه خۆپندوو له ناوچه کوردیییه که دا (۹۰)

هۆی که میی ژماره ی خۆپندوو له ناوچه کوردیییه که دا ده گه رێته وه بو که میی خزمه تی فێرکردن ئه وهش له م خشته یه ی خواره وه دا ده رده که وێ که ژماره ی فێرکه کان له ناوچه کوردیییه که دا **پیشان** دهدات:

ناژهل	پارێژگه				سه رجه می گشتی عیراق
	سلیمانی	هه ولیر	که رکوک	مووسل	
ژماره ی دانیشتوان	۲۲۶۴۰۰	۲۳۹۷۷۶	۲۶۸۰۰۵	۵۹۵۱۹۰	۴۸۱۶۱۸۵
نه خۆشخانه	۵	۵	۵	۸	۹۸
دوکتور	۱۰	۱۲	۴۸	۶۰	۸۷۴
برینیچ، کارمه ندی له شاعی و هی دیکه ی وه ک ئه وان	۱۱۰	۱۱۲	۱۰۲	۴۳۴	۳۹۳۶

خشته یه ک خزمه تی له شاعی له عیراقدا **پیشان** دهدات (۸۹)

سه رباری که میی خزمه تی له شاعی له ناوچه کوردیییه که دا، به زۆریش له گونده گه وره کان و قه زاکاندا ئەم خزمه ته هه یه. بو نمونه حه وت پزیشک له وه ده پزیشکه ی پارێژگه ی سلیمانی هه ره له نیو باژیری سلیمانیدان. ئەوه ی پتر کاره که بو گوندیییه کان سه ختتر ده کات و له چاره سه ره ی پزیشکی بی به شیان ده کات که میی رێگه وبانی نوێیه له نیوان گوند و شاره کوردیییه کاندایه.

به مه دا ده گه یه نه وه ئه نه جمه ی که بلا بوونه وه ی خزمه تی له شاعی چاره سه ره ی و خزمه تی پارێژگاریش کاریکی پیویسته بو به رزکردنه وه ی ئاستی دانیشتوان و ئه و کارهش به ده سه ته به رکردنی ژماره یه کی زۆری نه خۆشخانه و تیمارگه و پزیشک و تیمارکار ده کری. پیویستیشه تیمارگه ی گچکه له ئاوا ییه کاندایه زینری و تیمارکار و پزیشکی نۆره کاری بو دابنری. هه رچی پارێژگاری له ساغیبه به هۆی ده سه ته به رکردنی ئاوی خاوینی خواردنه وه و ئاوه سه تخانه و گه رماوی گشتی و دوورخسته نه وه ی پیسایه ی له نیو گوند و بلا و کردنه وه ی خاوینی و پروپاگه نده ی له شاعییه وه له نیو گوندیشدا ده کری.

سەرجهمی گشتی له عێراق	پارێزگه				دانیشتوان	
	مووسڵ	که رکوک	ههولێر	سلێمانی		
۱۰۹۴	۱۵۴	۷۱	۵۹	۵۷	کۆیان	فێرگهی سهرهتایی
۲۵۶	۲۹	۱۳	۸	۹	کچان	
۱۰۱	۱۶	۱۱	۱	۱	باخچهی ساوایان	
۱۴۵۱	۱۹۹	۹۵	۶۸	۶۷	سهرجهم	
					کۆیان	فێرگهی ناوهندی و دوانا و هندی
					کچان	
					سهرجهم	
۴۸۱۶۱۸۵	۵۹۵۱۹۰	۲۸۶.۰۵	۲۳۹۷۷۶	۲۲۶۴۰۰	ژمارهی دانیشتوان	

خشتهی ژمارهی فێرگه سهرهتایی و خۆتێدنگه ناوهندی و دواناوهندییهکان له ناوچه کوردیییه که له ساڵی ۱۹۵۳دا (۹۱)

بێجگه له کهمی فێرگه و خۆتێدنگه له ناوچه کوردیییه که دا به شینه وهیشی به سهر گوند و ناحیییهکاندا به شپۆیه که رهوا نییه، به لکه به زۆری له نیو قهزاکاندا به تایبتهت و له هه ندی گوندی گه وره دا ههن، ئه وهش بووه ته هۆی بچ بهش کردنی زۆر گوند له خۆتێدنه واری. به هه رحال فێرگهکانی گوندهکان بهم شپۆیهی ئیستایان کیماسیییه کی زۆریان له رووی مامۆستا و که رهسته و شتومهک و ئامرازی پتیوستی دیکه ی فێرکردنه وه هه یه و زۆریه ی بینا کانی شیان به که لکی تیدا دانیشتن نایهن. مامۆستا کانیشت که داده نرین بۆ کارکردن له و گونده دا له به ره ئه وه ی ئه و گونده نه هیه چ جۆره ئامرازیکی رابواردن و کات به سه ربردن و ته نه انه ت ئامرازی پتیوستی ژیا نی شارستانیشتی تیدا نییه له کاره کانیان نارازین و ئیدی به ئاسایی ده بیته هۆی ئه وه ی کار و ئه رکی خۆیان پشتگوێ بخن. چاره سه ری ئه م گێروگرفته ش به وه ده کری که به باشی مامه له ی

مامۆستایانی گوندان بکری و ئامرازه کانی ژیا نیان بۆ ده سته به ر بکری و به شپۆیه کی ره وا قه ره بوو بکری، به و جۆره ش به شتیکی گرنگی گێروگرفته ی فێرکردن به گشتی چاره سه ر ده کریت.

گێروگرفته ی فێرکردن راسته و خۆ به گێروگرفته ی ئابوورییه وه گری دراوه. باری خراب و ناله باری ئابووری وه زرێران له چوونی مندالان بۆ فێرگه و خۆتێدنگه که م ده کاته وه. به هۆی گه نده لیبی ته وای سیستمی کشتوکاله وه وه زرێر پتیوستی به کارکه ری زیتتر هه یه له کاروباری کشتوکالدا، ئه وهش کاریکی وا ده کات هه موو ئه ندامانی خیزان پشتیوانیییه کی گرنگ بن له کاری کشتوکالدا و واش ده کات چوونی مندالانی وه زرێران بۆ فێرگه بیته کاریکی که له توانستدا نه بیته. له به ره ئه وه چاره سه ری گێروگرفته ی خۆتێدنیشت به چاره سه ری گێروگرفته ی گشتی ئابوورییه وه به ستراوه.

له ناوچه کوردیییه که دا گێروگرفته یکی تایبه تیش هه یه ئه ویش گێروگرفته ی زمانی ده رس گوته وه یه. زمانی کوردی له فێرگه سه ره تاییه کاندای ده خۆتێدنی به لام زمانی عاره بی بۆ خۆتێدن له خۆتێدنگه ناوهندی و دواناوهندییه کاندای ده خۆتێدنی. گومانیش له وه دا نییه ئه م گواستنه وه کتوپره له خۆتێدن به زمانی کوردی بۆ خۆتێدن به زمانی عاره بی کاریکی یه کجار سه خته بۆ کوردهکان. کوردهکان وهک له بریاره کانی کۆمه له ی نه ته وکاندا له ساڵی ۱۹۲۶دا هاتوو هه مافی ئه وه یان هه یه به زمانی نه ته وه یی خۆیان بخۆتێن و ئه وهش بۆ وه زاره تی زانیاری که بۆ دانانی کتیبی کوردی له بار و وه رگێرانی کتیبی دیکه له زمانی عاره بییه وه کۆمیتته ساز بکات، کاریکی زۆر نییه. ده کری له پال ئه وه شدا زمانی عاره بی له فێرگه و خۆتێدنگه کوردیییه کاندای وهک زمانیکی بنه ره تی بخۆتێدنی بۆ ئه وه ی خۆتێدن بۆ خۆتێدکارانی کورد له کۆلیجه عاره بییه کاندای هاسان بکریت تا له دا هاتوو دا ئامرازی دامه زاندنی کۆلیجی کوردی ده سته به ر ده کری. گوته دان به زمانی کوردی له لایهن حکومه ته وه هه میشه سه رچاوه ی گله بی و نارهبازی کوردان بووه. ده بی مامه له کردنی دانیشتوانی یهک ولات به جیا وازی نه ته وه کانی شیه وه مامه له یه کی یه کسان بیته.

پیکهاتە ی جفاکی (*)

رێکخستنی کۆمەڵایەتی له کۆمەڵگە ی کورددا له زۆر ڕووهوه وهک رێکخستنی کۆمەڵگە ی عاره به. دانیشتوان به گشتی دهبنه دوو به شهوه: خێله کیهه کان و ناخێله کیهه کان.

خێله کیهه کان

خێله کیهه کورده کان له کۆچه ر و نیوه کۆچه ر و نیشته جێیان پیکهاتون، به لام خێله کۆچه ره کان به رده وام له که میدان و زۆریان جێگیر بوون و ئەوانی دیکه ی شیان به ره و جێگیر بوون ده چن: بۆ نمونه له پارێزگە ی سلیمانیدا ته نه چن تیره یه کی که می هۆزی بلباس هه ن که هیشتا کۆچه رن. به لام له پارێزگە ی هه ولێردا خێله هه رکی به زۆریه ی تیره کانیهه وه هیشتا کۆچه رن و خیتی سوورچیش له پارێزگە ی مووسلدا هه ر وان.

خێله کان وهک نه ریت کاری ئازهلداری ده که ن و گرنگترین ئازهلشیان بز ن و مه رن. ئابووری ئەم ناوچانه ش له سه ر بازرگانی به به ره می ئازهل وه له خوری و موو و شیرمه نی وه ستاوه و بێجگه له وهش بازرگانی به ئازهل ی زیندوو خۆیه وه ده کری. له وانه شه هه ندیک که س له نیو ئەم خێلانه دا پارچه زهویی بچووک بچووک له ناوچه ی له وه رگه هاوینه کاندا بۆ چاندن به کاریه ن.

خێله کورده کۆچه ره کان به شێوه یه کی رێکوپێک له هاوین و زستاندا له نیوان به رزایی و نزما ییه کاندا ده گوتزنه وه. له وه رزی هاویندا بۆ ناوچه به رزاییه کان له کوردستانی ئێران یا کوردستانی تورکیا- پێش داخستنی

(*) له لاپه ره ٦٥ ی کتیه که دا له بری سه ر ده تیری پیکهاتە ی جفاکی نووسراوه الوضه الصحی واته باری له شساغی که چی پشتریش له لاپه ره ٥٧ دا هه ر ئەو سه ر ده تیره (الوضه الضحی) ها تووه و باس له باری له شساغیش کراوه. ئەوجا من له وه رگێرانه که دا ئەو باری له شساغی (الوضه الصحی) یه ی لاپه ره ٦٥ ی کتیه که م کرده پیکهاتە ی جفاکی چونکه له ویدا نووسه ر باسی باری جفاکی ده کات- وه رگێر.

سنووره کانی ئەم دوو ولاته و قه دهغه کردنی ها توچۆی خێله کورده کان- یا بۆ ناوچه دووره کان له باکور کۆچ ده که ن و له زستانیشدا ده گه رپینه وه بۆ ده شتاییه نزمه گه رمه بژۆینه کان. که واته کۆچ کردنی ئەم خێلانه بریتیه له کۆچ کردنیکی وه رزی که هه لومه رچی ژینگه له ڕووی له وه ر و گه رمیهه وه ده یسه پێنی. دوا ی نه مان و ته وا بوونی گیا له له وه رگه کانی ده شتاییه کاندا له وه رزی زستاندا، به رزاییه کان له هاویندا بروین و زه مه نده، به لام ژبان له به رزاییه کاندا له وه رزی زستاندا به هۆی زۆری سه رما و تووشیهه وه سه خته و نا کری، ئەوجا خێله کان به رانه په زه کانیانه وه به ره و خوار بۆ گه رمی و گیای نوێ ده گه رپینه وه. ئەم خێلانه له ده واردا ده ژین و گواستنه وه بیان له نیوان له وه رگه هاوینه و زستانه کاندا هاسانه.

هه رچی خێله نیوه کۆچه ره کانه وهک نه ریت له زستاندا مائی جێگیریان له ناوچه ده شتاییه کاندا هه یه و بێجگه له ئازهلداری له زستانیشدا کاری کشتو کال ده که ن. به هاتنی وه رزی هاوین له کاتیکدا له گونده سه قامگیره کاندا چنند پیاو و پیر و ژن بۆ پاراستنی کێلگه و ماله کان ده مه یتنه وه، زۆریه ی پیاوانی خێله بۆ له وه رگه کانی چیا به رزه کان بۆ له وه راندنی ئازهل کۆچ ده که ن. مه زترین گیرو گه رتیکی تووشی ئەم شوانکارانه ده بیت گیرو گه رتی له وه رگه یه. هه رچه نده هه ربه کیتک له و خێلانه له ناوچه یه کی تایبه تیدا که به مولکی خۆی ده زانیت یا په نگه له راستیدا له خاوه ن مولکه راسته قینه که ی به کری گرتبێ ئازهل ده له وه رپێنی. له گه ل ئەوه شدا ناته بایی و شه ڕوشۆر زۆر جارن له ناوچه بژۆینه کان له نیوان خێله جیاوازه کاندا ڕوو ده دات.

هه رچی خێله جێگیر بووه کانه واته ئەوانه ی که کاری کشتو کال ده که ن و له گونده به ردینه جێگیر بووه کاندا ده ژین، ئابووری و ژبانیان به گشتی له ئابووری و ژبانی خێله کۆچه ر و نیوه کۆچه ره کان جیاوازه.

هه رچی سیستمی جفاکیه که له نیو خێله کورده کاندا به هه موو جو ره جیاوازه کانیانه وه سه ر ده سته، سیستمی خێله کیهه به شێوه و تایبه تمه ندیهه

دیاره کانییه وه، هر چه نده ریکخراوه خیله کییه کان به واته ی کونی تیکچووه و تا رادهیه ک تواوته وه. لیره دا ده بی نه و راستیییه ی که بو هه موو پشکهریک دیاره جه خت بکریته وه، نه و راستیییه ش نه وه یه که پیوه ندراره تیی خیله کی هیزه کونه کی له ده ست داوه و که وتوته بن دهسه لاتنی بهرزه وه نندی که سییه وه و نه وه ی پتی ده گوتری دلسوژی بو خیل نه ماوه.

بینای خیل کوردی جیاوازییه کی بنه ره تیی له گه ل بینای خیل عاره بیدا هه یه. برپه ی پشتی خیل عاره ی پیوه ندی خزمایه تی و بنه چه یه، به لام برپه ی پشتی خیل کوردی زهوییه. له راستیدا به شه کانی یه ک خیل کوردی ره نگه به هیج خزمایه تیبه ک پیوه ندیان به یه که وه نه بیت به لام نه م به شه جیاوازان له یه ک ناوچه دا ده ژین و گوپراه لئ فهرمانی تیره یه کن له تیره کان که نه ویش خیزانی دهسه لاتناره له نیو خیله که دا.

پیوه ندی تیره کان له گه ل یه کتردا له پابه ندی و گوپراه لئ (ولاء) یاندا بو یه ک دهسه لاتناره تیبی نیوه نده کی خو ی دنوینئ. له نیوان تیره کانی یه ک خیل شیدا نه گهر یه کیکیان بکه ونه شه ره وه له گه ل خیل کی دیکه دا هاریکاری ده کری. که واته له نیوان به شه زوره کانی یه ک خیلدا جو ره هاوپه یمانییه ک هه یه.

کاروباری خیل له لایه ن سه ره کیک ی بهرزه وه که یه کیکه له نه ندامانی خیزانی دهسه لاتناره بهرپوه ده برئ و نه نجوومه نیکی راویژگاری پیکه اتوو له سه ره کیک تیره کانی دیکه ی خیل هاریکاری نه و سه ره کیک بهرزه ده کات.

نه ندامانی خیزانی دهسه لاتناره پیمان ده گوتری ناغا یا به گ و نه مانه ش له راستیدا هیج جو ره سه ره کیکه کی تابووری تایبه تیمان نییه. به لام له کن هه موو نه ندامه کانی خیل ریزبان ده گیریت. نه و چینه نه گهر خیله که کوچه ر بیت نه و ا ژماره یه کی زور ناژهلیمان هه یه نه گهر بش خیله که جیگیر بیت نه و ا پاناییه کی پان و بهرینی زهوی کشتوکالییان هه یه.

سه ره کیک بهرزی خیل پاره یه ک بو خرجه و تیچوونی دیوه خان تهرخان

ده کات. دیوهان جیی کویونه وه و ده مه ته قه و کات گوزهراندن و و باسکردنی کاروبار و پیشکه شکردنی گازانده و نارهبازی و نه نجامدانی دادگهری نیوان نه ندامانی خیله. سه ره خیل ده بی چاوتیر و نازا و و خاوه ن پیوتلی و هوزان بیت. سه ره کایه تی خیلش وه ک باوه میراتییه، به لام خیل مافی هه لبراردنی سه ره کیک ی دیکه ی هه یه نه گهر ناشایسته یی که سیک ی دیاریکراو سه لمیندرا. له نیو خیله ره وه نده کاندا هیشتا سه ره خیل خاوه ن دهسه لات و فهرمانه و به شپوه یه کی ناساییش بهرترین تاکه فهرمانه وایه و مافی ده یه کی ناژهلئ خیله کی هه یه. هه رچی دهسه لاتنی سه ره کیک له نیو خیله جیگیر بووه کاندا به ته واوی کز بووه و سه ره کیک ته نی دهسه لاتنی که ده بی به سه ره نه ندامانی خیله که یدا هه یه.

له راستیدا سه ره خیل جیگیر بوو نیستا که بووه به مولکداریک ی گهره و پیوه ندیسه له گه ل نه ندامانی خیله که یدا پیوه ندی مولکدار و وهرزیه. زوره ی جاریش سه ره خیل یا نه ندامانی خیله که ی له به ره وه ی که سه ره کیک خیله مولکایه تیبی زهوییه کانی خیل به ناوه وه یه، به لام مولکایه تی نه و زهوییه نه مولکایه تیبه کی راسته قینه نییه که له به ره تدا به هو ی کرینه وه په یدا بوو بیت. هه رچی نه ندامانی خیزانی دهسه لاتناره له خیلدا زهوییه کانی دیکه ی خیل له ژیر دهستی نه واندا یه و نه وان نه گهر بوخوبان له گوندیک ی دیاریکراودا ژبان راسته وخو کاروباری نه و زهوییه نه بهرپوه ده بن یا به هو ی جیگیریکه وه بهرپوه ی ده بن که نیوی کوپخای لی دنری و کوپخاش ده کاته هه لبرتیردراوی گوند (موختار). پیوه ندی نه مانه ش له گه ل نه ندامی خیله که یاندا پیوه ندی خاوه ن مولک و وهرزیه، به لام به وه ی به شیک له به ره می کشتوکال- که ده کاته نیو یا سییه ک له به رو بوومی هاوینه دا و ده یه ک له به رو بوومی زستانه دا- بهن قایل ده بن و هیج جو ره سه رمایه یه کیش بو کاروباری زهوی ناخه نه گهر (استثمار) و ناشتوان زهوی له وانه ی ده یچین بسیننه وه. نه م ناغا و به گانه دهسه لاتنی راسته قینه یان به سه ره کاروباری نیوخوی گونده وه هه یه. هه ره که شیان چه ند

چه کداریکی تاییه تی خو بان هه یه که کاریان ته میگردنی خه لکانیکه له فه رمانی ناغا دهرده چن یا گیروگرفت ساز ده کهن. خیله کییه کان چاره سهری گیروگرفته کانی خو بان به هوی سه رۆکه کانیانه وه پی چاکتره و به ده گمه ن هاتوچۆی کارگتیری میری ده کهن. نه و کاره ناگه ریتته وه بۆ پروا و خو به ستنه وه به سیستمه خیله کییه که یانه وه به لکه ده گه ریتته وه بۆ نه و مامه له خراپه ی له لایه ن نوینه رانی حکومه ته وه - به تاییه ت له لایه ن پۆلیسه وه - رووبه روویان ده بیته وه و ده شگه ریتته وه بۆ خا و و خلیچکی نواندن و گرتوگوتال سازکردن له به رده م چاره سهری گیروگرفته کانیاندا تا وای لی دی پروایان به حکومه ت نه میتنی. دوکتور لیچ که به وردیی له و مه سه له ی کۆلیوه ته وه باسی پیوه ندی نیوان کارگتیری حکومه ت و دانیشته وه خیله کییه کان به م شپوه یه ده کات: «به رپوه به ری ناحیه به شپوه یه کی راسته و خو ده سه لاتی به سه ر چه ند پۆلیسه کدا هه یه که هۆی پیوه ندین له نیوان ده سه لاتداریه تیی میری و خیلدا. ره فتاری خراپی نه م کارمه نده بچوو کانه - که نوینه رایه تیی خراپترین رووی رژی می فه رمانزه واده کهن - به رپرسی یه که مه له وه ی که خیله کییه کان روو له حکومه ت نه کهن.

میسته ر های یش له سه رده می خویدا وای باس کردوون که نه مانه که سانیکی ده مپیس و بی ره وشت و ره ق و بی مه شق و بی باوه رن و ده سه لاتیشیان به کاردیتن بۆ نه وه ی تا بتوانن کاری ناقانونی و بی گویتی بکه ن و له وه ش ده چن پۆلیسی نه مرۆ له گه ل نه وانیه که های باسی کردوون هیچ جیاواز نه بن» (۹۲).

خو به ستنه وه ی خیله کییه کان به سیسته می خیله کییه وه له خو شو بیستنی نه و سیسته مه نییه به لکه به هۆی نه ریت و به رزه وه ندیییه وه یه. یه کییک له کارگتیره کان به م جوژه ی خواره وه باسی هه ستی خیله کییه کان ده کات: «خیله کییه کان له قوولایی دلپانه وه هه ز ده کهن له م سیستمه دوو فاقه یه ی سه رۆکایه تی خیل و ده سه لاتداریه تی حکومه ته رزگاربان بیت و

به شپوه یه کی ئاساییش بوونی حکومه تییکی دادگه ر و به هیزیان پی باشته ر. بۆ وه ده سته پینانی دل سو زیشیان بۆ حکومه ت له جیبه جیکردنی بنه ماکانی دادی جفاکی له نیو دانیشته واندا زیتتر هیچی دیکه ی ناوی» (۹۳).

ناخیله کییه کان

نه ورۆکه ناخیله کییه کان بوونه ته زۆریه ی دانیشته وان و ژماره شیان سال له دوای سال زیاد ده کات. پرانیی نه مانه له راستیدا بۆ خو بان له بنه ره تدا خیله کی بوون و به زۆریش شو انکاره بوون، به لام به له ده ستدانی ناژله کانیان و په نا بردنه به ر کشتو کال ئیدی پیوه ندیان به خیله نه سلپیه کانیانه وه پچراوه. ره نگه جویتبوونه وه یان له خیله کانیان هه ندی جار به هوی ناته باییه که وه له نیو خیزان یا خیلدا بو بیت. ناخیله کییه کان له گوندی جیگیر بوودا ده ژین و کاری کشتو کالی ده کهن. به شپوه یه کی ئاساییش نه م وه رزترانه زه وویییه که به کار ده بن هه ی مولکدارانیکه بۆ خو بان له و گوندانه دا ناژین و هه ی سه رخیله کان نییه، بۆیه نه و مولکداره هه ر کاتی بیه وی ده توانی له زه وویییه کان وه ده ربان نی. به شیکیش له مانه نمونه ی چینی مولکداره گچکه کانن که خاوه نی پارچه زه ویی بچووکن.

یه که تیی ریکه خستنی ناخیله کییه کان گونده، که دانیشته وان پیوه ندییکی راسته و خو بان به کارگتیری حکومه ته وه هه یه. نه گه ر گونده که به ته و او ی مولکی یه ک مولکدار بیت نه و ده مه نه و مولکداره وه ک سه رخیل وایه و راسته و خو کاروباری گوند به رپوه ده بات یا له رینگه ی سه رکاره وه که نه ویش کاری به رپوه بردنی زه وی و سه ره رشتی وه رزتره کان ده کات.

هه ندیک مولکدار پیایه چه کداریشیان هه یه که هیزی راسته قینه ی مولکدارن و نه وانیش وه ک چه ته ی سه رخیله کانن. کارگتیری میریش به زۆری هه میسه لایه نگیری مولکدارانه.

گوند کویتخا (موختار) یه ک به رپوه ی ده با که دانیشته وان گوند

بەر زامەندىي مولكدار ھەللىدە بېرىن يا مولكدار بەشپۈتە يەككى راستە وھۆ يا تىيان بۆخۆي دەستىنىشەنى دەكات. كۆيخا ھۆي پۈتۈندى نيوان كارگىپىرى مىرى و گوندنشىنەكانە و دەشپۈتە ھۆي پۈتۈندى نيوان دانىشتوانى گوند و مولكدار يا جىگىرەكەي كە سەركارە. بۆ يارمە تىدانى موختار بۆ چارەسەرى گىروگرفتى گوند ئەنجوومە نىكى پىاوماقوولانىش ھەيە پىيان دەگوتى پىران (ئىختىياران). دەسەلاتى ھۆكۈمەت بەسەر گوندە ناخىلە كىيەكاندا لە دەسەلاتى بەسەر گوندە خىلە كىيەكاندا زىترە.

ھەرچى پىكخستنى خىلە كىيى كوردانە بەھىچ شىپۈتە يەك لە پىكخستنى عارەبى جىاواز نىبە و ھەردووك ھەر بەگوتىرى سىستىمى باوكزالى (پاتىباركى) بەرپۈتە دەچن. باوك بەشپۈتە يەككى ئاسابى گەورە خىزانە و پاشان نىرىنە (كوران) گرنگن و دواي ئەوان مېيىنە (كچان) و ژنىش پاچىگەي ھەيە (۹۴). بەلام لەگەل ئەوھشدا ژنى كورد جىگە يەككى باشى ھەيە و زۆر جارن پلەي سەرۆكايەتى وەرەگىرئ وەك چۆن عادىلە خان لە ھەلەبجە و ھەپسە (ھەفصە) خان لە سلىمانى وەريان گرت.

كەسايەتسى كورد

بىگومان تاكى كورد لە دەرتى كوردستان سەربازىكى نەناسراو و چەوساۋەيە. ناوبانگىشى چ لەلايەن ھاوسىكانىيەۋە و چ لەلايەن رۆژئاۋايىيەكانەۋە لە شىواندن پزگارى نەبوۋە. دەكرئ ئەم دوزمنايە تىيەي نيوان كورد و ھاوسىكانىيان بەشپۈتە يەككى جوگرافى لىك بەدەينەۋە.

كوردانى شوانكارەي دى و توند و تىش زۆر جارن دەياندا بەسەر دانىشتوانى دەشتايىيەكانى دەورۈبەرى خۆياندا لە وەرزىرانى عارەب و ئىرانى و تورك و بەرۈبوومى كشتوكالىيانىيان بەتالان دەبردن و دوزمنايە تىيى نيوان شوانكارە و وەرزىرىش دوزمنايە تىيەكى ناسراۋە. بىجگە لەوھش سىستىمى دەرەبەگايە تىيى سەردەستىش نەخشىكى مەزنى لەو دوزمناكارىيەدا ھەبوۋە.

ھەرچى بەدناۋىي كوردە لە جىيەھانى رۆژئاۋادا دەگەرپۈتەۋە بۆ ئەو پىكدادانانەي لە نيوان ئەوان و گەلانى فەلەي ھاوسىياندا روويان داۋە.

گەلەك لە گەرىدە رۆژئاۋايىيەكان چۆنىە تىيى ئەو پىكدادانانەيان تۆمار كوردوۋە و بەخراپترىن شىپۈتە باسى كوردىيان كوردوۋە و بەدېرندە ترىن مرۆفیان داناون (۹۵). ئەو جۆرە باسكردنەنە زۆر نووسەرى لايەنگر و گەرىدەي نەزانى ھان داۋە بۆ پەلەداركردنى ئاكار و رەوشتى كورد بەگشت كىماسى و نزمىيەك كە ھەن وەك ناپاكي و دەمارگىرى و ھۆقىتى و ھى دىكەي وەك ئەوانە. بەلام لە پال ئەو نووسەرە نەزانانەدا نووسەر و گەرىدەي دىكە ھەبوۋنە كە لە نىبو كورددا ژياۋن و لە نىزىكەۋە و بە وردى لە رەوشت و سروسىيان كۆلىۋنەتەۋە و زۆربان لا پەسەند بوۋە. مېستەر پىچ كە لە گەرىدە ئىنگلىزە پىششىنەكانە و خاۋەن سەرنجى وردە بەم شىپۈتە يە باسى ئاكار و رەوشتى كورد دەكات: «كورد خەلگىكى ناسك و جفاكىن و واتەي گەۋزەيى و لووتبەرزىي بەتال نازانن و ئىرىي بەيەكدى نابەن».

نەشم بىستوۋە كوردىك سووكايەتى بەدوژمنايەكى بكات رادەي دوزمنايە تىشيان ھەر چۆنىك بوۋىت» (۹۶).

گەرىدەي فرانسى بندىر بەم جۆرە باسى كورد دەكات: «خەلگىكىن سىمايان جوانە، بەھىزن زىرەكن و باشن. ئەگەر بىت و شارستانىيەت شۆپنەۋارى خۆي لە سەربان دانى بىگومان لە ھاوسى تورك و رووسەكانىيان ئاستىيان بەرتر دەبىت» (۹۷).

بەلام سۆن بەم شىپۈتە يە باسى كورد دەكات: «دلىسۆزىي ھەمىشەيى، رىترگرتى پەيىف، سۆز بۆ خزمان، چاكتىن مامەلەي ژن، ھەستى ئەدەبىي ناسك، خۆشوبستنى شىعەر، ئامادەيى بۆ خۆبەختكردن، شانازىكردنىكى جوان بەنەتەۋە و نىشتمان... ئەۋەيە كورد» (۹۸).

لەمەر كەسايەتى كورد و ئاكارى كوردوۋە ئىمەش بەوردى لىكۆلەينەۋەمان كوردوۋە و گەبىشتوۋىنەتە ئەو ئەنجامانەي كە نووسەرە بەۋىژدانەكان پىي گەبىشتوۋن. بۆ لىكۆلە رەۋەش وەدرۆخستنەۋەي گەرىدە و نووسەرانى نەزان

له باره ئاكارى كوردوه به شيكردنه وه به كى سانا له مهر هه لومه رچى كومه لايه تى مرؤقا به تى كومه لگه كوردوه، هاسانه.

كورده كان به وه وه سف كراون كه جهرده و ريگرن، شه پخوان، غه ددار و ناجفا كين. هه رچى مه سه له ي جهرده بى و ريگريه بىگومان نه وه كار تى كه زورى گه لان له قونا غى كى فراژووتنياندا كوردويانه. هه ندى دهسته و تا قى كوردى به هوى بارو دى تا بيه ته وه كوردويانه. كوردستانى به گشتى به كى كه له ناوچه سه خته كانى جيهان- به راي ماموستا فلير- و مرؤقىش له م جوره ناوچانه دا بى دهسته به كردنى ژيانى خويان له زورانبازيه كى هه ميشه بیدان له گه ل سروشتدا. نه م جوره زورانبازيه هه ميشه بيه ش بىگومان هه وهس و مه يلى تالان كردن ده خولق تى نه گهر حكومه تى كه به هيز له نارادا نه بيت به سه كومه لگه دا زال بيت. نه م جوره مه يله ش به زورى لاي گه لانى ناوچه تووش و پرژده كان- نه وانى كه خاكه كانيان پيوستى دانىشتوانيان تير ناكات و ده سه لاتدار بيه تى حكومه تيشيان تيدا لاوازه يا هه ر نيه- وه دى ده كرى.

هه رچى شه پخوان بى كوردانه نه وه ته نى نيشانه ي شوانكاره تى به كه پيشه ي زورى كوردان بووه و نيشانه ي نه بوونى ئاساييش و حكومه تى كه به هيز شه. شوانكاره كان ده بى بى داكو كى كردن له نازهل و له وه رگه كانيان يا له بهر شه رى وه رزيران هه ميشه ناماده ي شه ر بن.

بىگومان ده بى وه رزيره كانىش ناماده ي پاراستنى زهوى و سه رچاوه ي ناوه كانيان بن له شوانكاره په لامارده ره كان يا له داگير كردنى شوانكاره به هيزه كانيان. نه م ملمانى هه ميشه بيه كه ده ره نجامى سيستمى خپله كى و ده ره به گايه تى سه ردهسته و اى له كورد كوردوه بيته مرؤقى كى شه ر كهر. بىجگه له وهس سيستمى خپله كى به پى سروشتى خوى خپل و تيره و هوزان ده خاته شه رى هه ميشه بيه وه.

به كار بردنى وشه ي غه دريش بى وه سف كردنى و رى بى كورد وه سف تى كى راست نيه. ده بى دان به وه دا بنين كه كورد له غه رب ده ترسى تا لى

دنيا ده بى و نه م ترسه شى ده گه رينه وه بى هوكارى ميژووبى و ئابوورى.

شونگه ي جوگرافى كوردستان هه ر له دير زه مانه وه كوردوه تى به شانوى جهنگ، چونكه هه ميشه پرديك بووه له نيوان روزه هلات و روزه ئاوادا نه م شونگه به ي كوردستان له نيوه راستى هه ر دوو ده وه تى توركيا و ئيرانى ملمانى كه ردا بووه ته هوى نه وه ي خاكى كوردستان هه ر له سه ره تاي سه ده ي پازده به مه وه بيته گوره پانى جهنگ و پيك دادانى دژوار له نيوان هه ر دوو سوپاى تورك و ئيراندا. نه م ره وشه ميژووبى به، سه ربارى بارى خراپى ئابوورى و سيستمى خپله كى كوردان، و اى له كورد كوردوه له هه موو نامويه ك كه مشه خورى به سه ر ولا ته كه يدا ده كات به گومان بيت و پاشانىش سلى لى بكات. هه رچى نه و روزه كومه لايه تى به كه كوردى پى تاوانبار ده كرى له راستيدا دزاندنى نامو نيه، به لكه سيفه تى كه به هوى گوشه گيرى جوگرافى گوندى كوردوه په يدا بووه. تووشى و ركى خاكى كوردستان و نه بوونى ريگه ويان تيدا سه ربارى زستانى سه ختى و اى له گوندى كورد كوردوه له جيهانى ده ره وه دابرى و هيج ده رفه تى كه بى كورد نه ره خساندوه كه تى كه لاي ناموزان بى. بويه له كورد چاوه نوپى نه وه ناكريت ده سته جى له گه ل ناموزاندا بكر ته وه پيش نه وه ي هوكريان بيت.

له راستيدا مرؤقى كورد به گشتى خاوه نى ره وشت و ئاكار تى كه به كجار په سنده. بىگومان رووخوش و كراوه و گه رميشه. نه وهش له چونه تى سه لام كردنى كورددا ده ره ده كه وى. نه گه ر گوندي به ك تووشى بى به تووشى برادر تى كه خويه وه له ميژ بى نه يديت بى به توندى ده ستى به كدى ده گوشن و هه ره به كيان قولى نه وى دى ماچ ده كات و روومه تيشيان روون و گهش ده بيته وه. هه رچى نازكى كورديشه به رامبه ر به غه رب به پيشواز بكر دنى گه رميدا ده ره ده كه وى كه به دريژابى كات چهند جار ان له سه ره به ك خيراتنى ده كات و ده لى ت: «به خير بيت» يا «به خير هاتى».

هه ندى ك كهس پىيان و ايه كورد شه ر فرؤش و شه رانگيزن و هه زيشيان له دژايه تى ده سه لاتدار بيه تى فه رمانه و ايه. نه م جوه بوختانه ش

دهگه ریتته وه بۆ ئه و شوژرشه هه مئیشه بییانه ی کوردان له هه موو ناوچه کانی کوردستان به رپایان کردوه و بۆ ناوبه ناو په یدا بوونی دهسته و تا قمی چته و جهرده له ناوچه کوردییه کاندایا. به لام لیکنده وه ی ئەم دیاردهیه له راستیدا به پله ی یه کهم دهگه ریتته وه بۆ داننه نان به مافه نه ته وه بییه کانیاندا و بۆ هه لسه کوهوت و رهفتاری توندوتیژی کارمه ندانی کارگێری میری که به پیچه وانه ی سروشت و ئاکاری کورده وهن له و دهوله تانه ی کوردیان تیدان و ئه وان هه ده بنه هۆی وروژاندن و تووره کردنی کوردان.

هه رچی ناوبانگی کورده که به دلپه قی ناوی ده رکردوه هه رگیز هه یچ بنچینه یه کی نییه و بیگومان ئه وه هه لسه کوهوتی پرسۆزی کوردا ناگونجی. پروونترین به لگه هه له و باره وه وه ک که میرلانده سه رنجی لی داوه. نه بوونی وشه ی کینه یه له زمانی کوردا (۹۹). به لام کورد بیگومان به زۆر ئازایی به ناوبانگه و ئه گه ر خۆ بخاته نیو جهنگه وه بیر له مردن ناکاته وه رهنگه ئازایی وی له شه ردا هۆی ئه و ناوبانگه ی بیت.

هه رچه نده ئه و ژینگه و سروشته ی که کوردی تیدا ده ژی فیری قانونه کانی ئابووری کردوه- رهنگه هه یچ مالتیکی کورد نه بیت عه ماری دانه ویله ی تیدا نه بیت- له گه ل ئه وه شدا تا راده یه کی زۆر هه ر سه خی و چاوتیر و میواندۆست ماوه ته وه. کورد به دلخۆشییه کی راسته قینه وه پیشوازی میوان ده کات و هه رچی خۆراکیشی هه بیت ته نانته ئه گه ر وازی له پارووی خۆشی هه تبا بی بۆ میوانی داده نی. ئه و غه ربیانه ی ریبیان ده که ویتته گونده کورده بییه کان و ده چنه مزگه وته کان به بی خۆراک نابن، ئیدی گونده بییه کان یا ده یان به نه وه بۆ مالتی خۆیان یا خۆراکیان بۆ ده نیتره مزگه وت.

هه رچی ئه و گه ریدانه ن که کورد به که مدویی و بیده نگی تاوانبار ده که ن و ده لێن کورد واته ی گالتته و گه پ نازانیت بیگومان هه لهن و له بریاره که شیاندا به په لهن. ئەم هه لیه هه ش ده گه ریتته وه بۆ ئه وه ی که ده سته جی له گه ل غه رباندا ناکریتته وه. ئەزمونه کانی ئیمه ئه وه یان پیشان داوه که

کورد به گشت جیاوازییه کی چینایه تی و ناوچه بییه وه یان ته نانته دانیشته وانی گونده دووره ده ست و گۆشه گیره کانیش ره وحی گالتته و گه پیکی زۆریان هه یه. سه رباری ئه وه هه مرۆقی کورد مرۆقیکی جی پروا و بی نیازه و چه زی له خه له تاندن نییه و ته نانته ئه گه ر درۆیش بکات نازانی چۆن درۆ ده کات (۱۰۰). هه روه ها مرۆقیکی دلپاک و سۆزداره. ئه ده بی گه لیتری کورد پر له چیرۆکی جوانی خۆشه ویستی. په ندیکی کوردیش هه یه ده لی: ئه گه ر کورد و ره زتیر یا شوان نه بیت ده بیتته شاعیر. بیگومان سروشته جوانی ولاته که یان سۆزیان ده بزوتنی. له راستیشدا ئه ده بی عاره بی و ئه ده بی فارسی به نووسینی کوردی له باره ی فه لسه فه و میژوو و شیعر و ئه ده به وه ده وله مه مند کراون. هه رچی ئه وان هه شه که فه ره هه نگیکی زانستی نوپیان وه ده ست هه تبا وه توانستیکی تاییه تی یان له بواری زانستی و میکانیکدا ده رخستوه. به کورتی مرۆقی کورد مرۆقیکه خۆشی له گه ل ده گوزه ریت، دلپاکه، چاوتیر، به خشنده یه، خیزان و ولاته که ی خۆی خۆش ده وی و یه کجار سه ره ره زیشه به کورده تیبی خۆیه وه. ئاشکراشه ئه و نووسه ر و گه ریدانه هه که کوردیان به ره وشت و ئاکاری ناشیرین و خراپ وه سف کردوه یا راستی مه سه له که یان نه زانیوه یا دژایه تی یان کردوون. له هه ردوو باریشدا وه سفه کانی ئه وان بایه خیکی زانستی نییه.

پێوه‌نداریه‌تی عاره‌ب و كورد

ئهم باسكردنه خه‌رايه‌ی بنه‌چه‌ی كورد و نه‌توه‌كه‌بان و رێك‌خستنه‌ كۆمه‌لايه‌تی و ئابووریه‌كانه‌بان به‌ره‌و ده‌ست‌نیش‌ان‌كردنی رێبازی پێوه‌نداریه‌تی كورد و عاره‌بمان ده‌بات. پێش‌توه‌ی خۆ‌بخه‌ینه‌ نێو‌ئهم ده‌ست‌نیش‌ان‌كردنه‌وه‌ ده‌بێ‌ یه‌كه‌م پرس‌یارمان ئه‌وه‌ بێت: ئایا پێوه‌نداریه‌تییه‌کی راسته‌قینه‌ له‌ نێوان عاره‌ب و كورددا هه‌یه‌، به‌تایبه‌ت كورده‌ عێراقیه‌كان؟ سه‌رده‌می نوێ‌ كه‌ ئازادی بۆ‌تاكه‌كانی گه‌لی عێراق گه‌یراهه‌وه‌ ئهم بانگه‌یه‌شتنه‌ی كه‌ له‌ كورد و عاره‌به‌وه‌ وه‌ك یه‌ك به‌رز ده‌بێت‌وه‌ وه‌دی كرد، بانگه‌یه‌شتنه‌ی براهه‌تی و یه‌كه‌یه‌تی، هه‌یج یه‌كه‌یه‌تی له‌م دوو لایه‌نه‌ به‌بێ‌ ویستی خۆ‌ی پالی پێوه‌ نه‌نراوه‌ بۆ‌ئهم هاریكاریه‌یه‌، ئایا ئه‌مه‌ ته‌نێ‌ موجامه‌له‌یه‌كه‌ له‌ عاره‌به‌وه‌ بۆ‌ كورد و به‌په‌چه‌وانه‌شه‌وه‌؟

ئوه‌ی گومان‌ی تێدا نیه‌ ئه‌وه‌یه‌ پێوه‌نداریه‌تی كورد و عاره‌ب پێوه‌نداریه‌تییه‌کی راسته‌قینه‌یه‌ و شتیك‌ نییه‌ هه‌ر له‌خۆ‌را بگوت‌رێ‌. ئهم پێوه‌نداریه‌تییه‌ش له‌سه‌ر بنه‌چینه‌ی می‌ژووبی و كۆمه‌لايه‌تی و ئابووری و سیاسی بێنا كراوه‌. بنه‌چینه‌ می‌ژوویییه‌كانی ئهم پێوه‌نداریه‌تییه‌ خۆ‌له‌و می‌ژووه‌ هاوبه‌شه‌دا ده‌نوێت‌نێ‌ كه‌ هه‌ر له‌ كاتی فه‌تخ‌ی ئیسلامیدا له‌ كوردستان له‌ ساڵی ١٨ی كۆچیدا عاره‌ب و كوردی پێكه‌وه‌ گری‌ دا. ئیدی هه‌ر له‌و رۆژه‌په‌را عاره‌ب و كورد هاوشانی یه‌ك له‌ پێناوی بلا‌وكردنه‌وه‌ی ئایینی ئیسلامدا جه‌نگاون. كورده‌كان له‌ شو‌رشه‌كانی ئازادی بێردا وه‌ك شو‌رشی قه‌رمه‌تییه‌كان (القرامطه) و هی دیکه‌ی وه‌ك ئه‌واندا به‌شداری

عاره‌به‌كانیان كردووه‌. كوردیش ئه‌وه‌یان به‌سه‌ شانازی پێوه‌ بکه‌ن كه‌ له‌ نێوانیاندا سه‌لاحه‌دینی ئه‌یووبی ده‌رکه‌وتووه‌ كه‌ ته‌وژمی خاچه‌له‌گرانی له‌ لێشاوی به‌سه‌ردادانی ولاتانی عاره‌بدا راگرت، ئه‌و ته‌وژمه‌ی هه‌ره‌شه‌ی له‌ ده‌وله‌تی ئیسلامی له‌نێو‌مالی خۆیدا ده‌کرد. ده‌وله‌تی ئه‌یووبیش له‌ سه‌لاحه‌دینه‌وه‌ ئه‌رکی پاراستنی ولاتی عاره‌بی دژ به‌خاچه‌له‌گران به‌میرات بۆ‌مايه‌وه‌. هه‌روه‌ها كورده‌كان له‌ پێناوی به‌رگرتن له‌ شالاوی ته‌ته‌ردا به‌سه‌ر ولاتی عاره‌بدا و به‌تایبه‌ت عێراق كۆششیک‌ی زۆریان كردووه‌.

كورده‌كان سامانیکی بیری مه‌زنیان له‌ هه‌موو بواریکی فه‌ره‌هه‌نگدا وه‌ك می‌ژوو و ئه‌ده‌ب و شیع‌ر خستۆته‌ سه‌ر فه‌ره‌هه‌نگی ئیسلامی و به‌تایبه‌تیش فه‌ره‌هه‌نگی عاره‌بی و ره‌نگه‌ دیارترین نمونه‌ش له‌و باره‌وه‌ می‌ژوونووسی به‌ناویانگ ئیبن‌خه‌له‌كان بێت و هه‌یش‌تاش كورد زۆر شتی دیکه‌ ده‌خه‌نه‌ سه‌ر فه‌ره‌هه‌نگی عاره‌بی. زۆر له‌و ناوه‌ پرشن‌گه‌ران‌ه‌ی جیهانی شیع‌ر و ئه‌ده‌ب له‌ بنه‌چه‌دا كوردن. ئه‌حمه‌د شه‌وقی و جه‌میل سیدقی زه‌هاوی و مه‌حموود تیموور و عه‌باس مه‌حموود ئه‌له‌عقاد و مه‌عرووف ئه‌له‌سافی هه‌موویان له‌ بنه‌رتدا كوردن. ئه‌گه‌ر بمانه‌وی نێوی ئه‌و كه‌سانه‌ بژمێرن كه‌ ئه‌و رۆ‌چالاكانه‌ له‌ بلا‌وكردنه‌وه‌ی فه‌ره‌هه‌نگی عاره‌بیدا به‌شداری ده‌كهن ئه‌وا له‌ په‌له‌پۆ‌ ده‌كه‌وین. هه‌رچی پێوه‌نداریه‌تییه‌ كۆمه‌لايه‌تییه‌ كه‌ كورد و عاره‌ب پێكه‌وه‌ گری‌ ده‌دا ئه‌وا په‌یدا‌بوونی ده‌گه‌رپه‌ته‌وه‌ بۆ‌ هاوئا‌یینه‌ییان و هاوئا‌یینه‌ییان له‌ سایه‌ی یه‌ك سیستمی كۆمه‌لايه‌تییدا و پێكه‌وه‌ گری‌دانیان كه‌ به‌ره‌می ژنخوازییه‌ له‌ یه‌ك‌دی.

بێگومان هاوئا‌یینه‌ییان هۆ‌به‌کی گه‌نگه‌ كه‌ هه‌ردوو گه‌لی پێكه‌وه‌ گری‌داوه‌ و خه‌بات و ئامانج‌شینیان یه‌ك‌خستووه‌. له‌ راستیدا كورد هه‌میشه‌ - و ئیستاش - له‌ خه‌لكانی دی سوورتر و دلگه‌رم‌تر بوونه‌ بۆ‌ ئایینی ئیسلام. له‌به‌ر په‌یدا‌بوونی ئایینی ئیسلامیش له‌ ولاتیکی عاره‌بیدا، رێزلیتانی عاره‌ب و خۆ‌شویستیان له‌لایه‌ن كورده‌وه‌ كاریکی سروشتی بووه‌. هاوبه‌شی‌کردنی هه‌ردوو گه‌ل له‌ یه‌ك سیستمی كۆمه‌لايه‌تییدا كه‌ سیستمی

باوکزالییه که له سهر یه کیه تی خیزان و زالیی باوک وه ستاوه. له یه کدی نیتزیک خستوونه ته وه. بیگومان ئەم هاوبه شییه هاوبه شی کردنی له خو و رهفتار و نه ریتدا به دوودا هاتوو که له یه ک تیگه یشتنی له نیوان ههردوو گه لدا هاسان کردوو. بیگومان ژنخواستن و میتردکردن له نیوان عاره ب و کورددا- که له سه ره تای فه تحی ئیسلامییه وه دهستی پی کردوو و تا ئەمڕۆش بهرده وامه- پتوهندی نیوان ههردوو گه لی به هیز کردوو.

تیکه لیبوونی ههردوو ره گه ز بوته هوی دروستبوونی گه لپک کۆمه لی کوردی له نیو کۆمه لگه ی عاره بیدا و گه لپک کۆمه لی عاره بی له نیو کۆمه لگه ی کوردیدا.

هه رچی پتوهنداریه تی ئابووری نیوان کوردستانی عیراق و ناوچه دهشتاییه که ی عیراقه ئەوه زۆر روون و له بهرچاوه و له پله یه کی به رزیشدایه. ئەو پتوهنداریه تییه تونده له هوی گرنه گه کان بو که کۆمیتیه ی کۆمه له ی نه ته وه کان پشتی پی به ست بو تیروانیی له گیروگرفتی ویلایه تی مووسل. به وه ی که گرتدانی ئەم ویلایه ته ی- که ناوچه کوردییه که ی ده گرتوه- به عیراق له بری گرتدانی به تورکیاوه پی باشترو بو (١٠١).

پرانیی بازرگانی ناوچه کوردییه که به ههردوو به شه که یه وه هاوردن و هه ناردن راسته وخۆ به ناوچه عاره بییه که وه به ستراوه. ئابووری هه ر ناوچه یه کیش ته واوکه ری ئەوی دیکه یه. له راستیشدا ئابووری چیا بی پتویستی به ئابووری دهشتایی هه یه و به پیچه وانه شه وه هه ر راسته.

سه ره رای ئەمه ش شوپنگه ی ده قه ره کوردییه که گرنگییه کی بازرگانیی تاییه تی بو عیراق هه یه چونکه زۆریه ی بازرگانیی ترانزیت که له ئیران و تورکیاوه دیت بو عیراق به رتی کوردستانی عیراقدا تیده په ری و پیچه وانه شی هه ر راسته.

له گه ل دامه زاندنی پرۆژه کانی ئاودیریدا له ناوچه کوردییه که پتوهندی ناوچه عاره بییه که به ناوچه کوردییه که وه قوولتر بووه وه. زۆریه ی

عه مباره کان که به نیازی بهرگرتن له لافاو و مسۆگه رکردنی هاوینه ئاو نه خشه یان کیشراوه له ناوچه کوردییه که دان وه ک عه مباره کانی دووکان، ده ره بندیخان و به خمه. هه رچی ئیشکچیتی و پارتیزگاریشیانه کاریکه سه ره تا و کۆتایی به کورده کان سپێردراوه. ئەم پرۆژانه ش بیگومان پتوهندی ناوچه عاره بییه که به ناوچه کوردییه که وه پته وه ده کات.

هه رچی پتوهنداریه تی سیاسی نیوان کورد و عاره به به ره می ئەو هه موو هۆکارانه یه له سه ره وه باسکران و به تاییه ت میترووی سیاسی هاوبه ش له نیوان ههردوو ره گه زدا له ماوه ی فه رمانه وایی ده ولته ئیسلامییه جیاوازه کان و ماوه ی ده سه لاتداریه تی ده ولته تی عوسمانیدا.

عاره ب و کورد چه ند سه ده یه کی دوور و درپژ له ژیر ده سه لاتداریه تی ده ولته تی عوسمانیدا بوون و ههردوو پتیکه خه باتی هاوبه شی یان کردوو بو رزگار بوون لیتی. که جهنگی یه که می جیهانی به تیکشکانی ده ولته تی عوسمانی کۆتایی هات ئاواته کانی کورد و عاره ب یه ک بوون ئەویش رزگار بوون بو له ده سه لاتداریه تی عوسمانی به تاییه ت و بیانی به گشتی و خۆ به رتیه بردنی خۆیان له لایه ن خۆبانه وه. ئەگه ر کورد له ده ستپیککی ئەو سه رده مه دا داوای ده ولته تی سه ره به خۆی خۆیان یان کردبێ ئەوه وه ها ناگه یه نی که به رژه وه ندیان له گه ل به رژه وه ندی عاره بدا له یه کیان ده دا، چونکه عاره ب رۆژتیک له رۆژان نه یانویستوو کوردستان داگیر بکه ن و به بی گرتدانه دانیشتوانی بیخه نه نیو خاکی خۆبانه وه. ئەگه ر هه لومه رچی سیاسی پاش جهنگیش بوو بیته هوی ئەوه ی کوردستانی خوارو و بخرپته نیو عیراقه وه، ئەوه چ زیانیکی به کورد نه ده گه یان ده گه ر ده سه لات به ده ست حکومه تگه لپکی نیشتمانپه ره ره و گه لپه ره وه بوایه ت، به لکه ده شکر ئەم یه کیه تییه بو سوود و خیری ههردوو گه لی کورد و عاره ب به کار ببری. جیاوازی ره گه ز له نیوان کورد و عاره بدا ئەوه ناگه یه نی که کۆکردنه وه ی ههردووکیان له نیو یه ک ده ولته تدا کاریکی نه کردنی بیت، چونکه نمونه ی به شداریکردنی پتر له یه ک ره گه ز له نیو یه ک ده ولته تدا زۆره.

گهلان بههؤی تهفردانهوه پتهو نابیت، بهلکه بههؤی برابهتی و گۆرینهوهی بهرژهوندهوه پتهو دهبیت. دانانیس به نهتهوهی کورددا بیگومان دهبیته هؤی پتهو بوونی بهکیهتی کورد و عارهب.

پیوسته لیکنۆلینهوهبهکی گشتی له ناوچه کوردیهکه خۆیدا و لهگهڵ هاونیشتمانه کوردهکان خۆیاندا لهبارهی ئهوه گیروگرفتانهی ئیستا تووشیان دهیی و پیوستی به چارهسهاریکی خیرا ههیه. نهنجام بدری، بۆ ئهوهی حکومهت چارهسهریان بکات. بیگومان ههمووان لهسهه ئهوه ریکن که ئهم سهردهمه نوێیه دهیی کاروباری لابردنی هۆیهکانی گلهیی و گازانده و بیزاری وهستهو بگری تا ئهوه کاتهی راستیی ئهوه هۆیان بهرپرسیاران ساغ دهبیتهوه. گازانده و نارهبازییهتی کوردان له باری کارگیری و فیژکردن و پیوستی بیزاری ئابووری و فرههنگی و لهساغی و... هتد گهلیکن و دهیی حکومهت بهپهله پهنا بباته بهر دانانی زمانی کوردی بهزمانی رسمی له ههموو فیژگه و خۆتدنگه جیاوازهکاندا و له تهواری کارگیرییه حکومهتییهکانیشدا، دهیی حکومهت ژمارهی پیوست له کوردان بۆ ئهوهی بۆ خۆیان ناوچه کوردیهکه بهرپهوهرن و بهشیهوهکی فرهوانتر بهشاریی حکومهتی نیوندهکی بکهن، مسۆگهر بکات.

له دواایشدا دهیی جاریکی دی ئهوه جهخت بکریتهوه که ریکه به دووبارهبوونهوهی کۆنه ههلهکان نهدریتهوه. ئهمهش پیوستی به لهبهرچاوترنی راستیهکی میژوویی ههیه، ئهوه راستیهش ئهوهیه کوردهکان کهمینهیهک نین له کهمینه رهگهزییهکان که هاتن بۆ عیراق.

ئهوان دانیشتمانی بنچینهیی ههزاران سالهیی ئهم ناوچانهن، مافهکانیشیان له عیراقداریک لهگهڵ مافی عارهبدا پیکهله. مادام لهسهه هاویهشیش لهم نیشتمانهدا پیکهاتووین دهیی ههولئیه ئهوه بدهین چاکترین ری بگری بهر بۆ پشتگری لهم هاویهشیه. نمونهی روونیشمان له سیستمی دهولته تانی یه کگرتوهوه ههیه که فرهتهوهن و لهبواری پیشکهو تنی کارگیرییدا وهپیش ئیمه کهوتون. ئهگهر ئیمه بمانهوی بینای

دهولته کهمان لهسهه بناخهیهکی بتهو دابه زرتین که ههوا و ههوهس و تهماچی کهسیتی جیلهقی نهکات و تیپه ربوونی سالانیس کار نهکاته سهه هیز و پتهویی، چاکتر وایه ئیمه بهگۆرهی ههلوهرجی خۆمان ههولئیه ئهوه بدهین سوود له ئهمونهکانی دهولته تانی یه کگرتوی فرهتهوه وهگرین.

بەراویزەکان

- 22- Driver, G, R.,” The dispersion of the Kurds in ancient time” Journal of Royal Asian Society, part 4, 1921, pp. 363- 72.
- 23- Le Strange, G., “ The land of the Eastem Caliph” , Cambridge 1905, p. 185.
- 24- Ibid., p. 192.
- 25- Minorisky, op. cit.
- 26- Nikitine, op, cit, p. 23.
- 27- Minorisky, op. cit.
- ۲۸- الشرفنامه ص ۲۰- ۲۱.
- 29 Minorisky, OP. cit.
- 30- Ibid.
- 31- Edmunds, C, J., “Kurds, Turks and Arabs” , London 1957, p.2.
- 32- Nikitine, p. 38.
- 33- League of nations,” question of frontier between Turkey and Iraq”, Geneve 1927, p. 29.
- 34- Nikitine, p. 42.
- ۳۵- تاریخ الكرد وکردستان، لمحمد أمين زكى و ترجمة محمد على عوني، القاهرة ۱۹۳۹ ص ۳۹.
- 36- Bulletin do Centre d’etude Kurdes, paris 1948.
- 37- Nikitine, pp. 38- 39.
- ۳۸- بگه پیتوه بۆ: تاریخ الدول والإمارات الكردية في العصر الإسلامي ألفه بالكرديّة محمد أمين زكي وترجمه الى العربية محمد علي عوني، القاهرة ۱۹۴۵. ديسان بگه پیتوه بۆ:
- Minorisky, The Encyclopeadia of Islam- The history of the Kurds.
- 39- Minorisky, Ibid.
- 40- Safrastian, p. 45.
- 41- Safrastian, p. 103.
- ۲۴- ههمان سهراچاوه.
- 43- Safrastian, p. 56.
- 44- Soane, E, B.,“ To Mesopotamia and Kurdistan in disguise” , London 1926, 2nd ed., p. 156.

- 1- Safrastian, Dr, A., “Kurdistan and the Kurds” , London 1984, pp. 15- 16.
- 2- Driver, G, R., “The name Kurd and its phylological connexions”, Journal of Royal Asian Society., part 3, 1923. pp. 40- 44.
- ۳- ههمان سهراچاوه ل ۲- ۴.
- 4- Xenephone, “The Persian expedition”, Translated by Rex Warner. pengwin Books, pp. 127- 145.
- 5- Driver, op. cit., p. 393.
- 6- Safrastian, op, cit., p.16
- ۷- الأمير شرف خان البدليسي: الشرفنامه، بغداد ۱۹۵۱ ص ۱۲ (ترجمها عن الفارسيه محمد جميل بندي الروژياني).
- ۸- ههمان سهراچاوه ل ۲۰.
- 9- Minorisky,” The Encyclopeadia of Islam” ,(The Kurds) London 1925 (origin).
- 10- Nikitine, B., “Le Kurdes” , paris 1956, pp. 12 -13.
- 11- Driver, op. cit., p. 379.
- 12- Minorisky, op. cit.
- 13- Coon, C,s,.. “Caravan: the story of the Middle Edst” London 1951, p. 75.
- 14- Safrastian, p. 94.
- 15- Coon, p. 75.
- 16- Field, H., “Anthropology of Iraq” , , part 2, No 2, Harvard University 1952, pp. 56- 61.
- 17- Foreign office, “Armenia and Kurdistan” London 1921. p. 4
- 18- Safrastian, pp. 101- 102.
- 19- Cambridg Ancient History, Bol. p423.
- 20- Cambridge Ancient History, Vol 3, p223.
- 21- See: Herodotus, “the hstory of Herodotus” , London 1912, pp. 51- 54 (Translated by Ceorge Rawlinson) Every Man,s Library.

٤٥- القضية الكردية، تأليف بلج شيركوه، القاهرة ١٩٣٠، ص ٤٠.

46- Parlimantary Papers, Turkey, No 11, 1881, pp. 370- 375.

47- Foreign office handbook, "Turkey in Asia", No 58, London 1920.

48- Pa rlimantary Papers, op. cit., pp. 282- 283.

ئەوێ لەم سەردەمەدا دیتە پێش چا و تێکچوونی پێوەنداریەتی نێوان کورد و دیکانەکان بەدەندانی حکوومەتی عوسمانی. هەر وەها پێکدادانی کورد و ئەرمەنە. دوکتۆر سافراستیان داکۆکی لە نۆزە کورد لەو پێکدادانەدا دەکات و تەواوی تاوانەکش دەخاتە ئەستۆی حکوومەتی عوسمانی. (Safrastian, p. 7)

49- Edmunds, C, J., "Kurds, Turks and Arabs", p. 59.

هەرچی ئەو گۆڤارە یە ناوی کوردستان بوو و بنەمالە ی بەدرخان لە قاهیرە دەریان دەکرد.

٥٠- یەمینی سێڤەر کە لە نێوان هاوێپەمانەکان و تورکیادا لە ئابی ١٩٢٠دا مۆز کرا

برپاری دامەزاندنی دەوڵەتیکی کوردیی دا بەم شێوەیە خوارەو:

بەندی ٦٢: کۆمیتە یەکی پێکھاتوو لە سێ ئەندام کە حکوومەتەکانی بەریتانیا و فرانسە و ئیتالیا دەستیشانیان دەکەن و ئیستەنبول دەکاتە نیوەندی خۆی لە ماوەی شەش مانگدا لە دوا ی جێبەجێکردنی پەیمانە کە. نەخشە بەک بۆ سەربەخۆیی ئەو ناوچانە ی کە دەکەوێتە رۆژھەلاتی فرات و باشووری سنووری خوارووی ئەرمینیا کە پاشان برپاری لەسەر دەدرێ و باکوری سنووری تورکیا لەگەڵ سووریا و عێراقدا و کە زۆریە ی دانیشتوانی کوردن. دادەنێ.

ئەم نەخشە یەش دەبێ مافی کەمینیە ئاشووری- کلدانی و کەمینیە ئایینیەکانی دیکە کە لە ناوچە کەدا دەژین مسۆگەر بکات.

بەندی ٦٣: حکوومەتی تورکی بەجێبەجێکردنی برپارەکانی هەردوو کۆمیتە ی نێسوراو لە بەندی ٦٢دا لە ماوە ی سێ مانگدا لە ئاگادارکردنەوێ بە برپارەکانیان قایل دەبیت:

بەندی ٦٤: ئەگەر دەرکەوت زۆریە ی گەلی کورد وەک لە بەندی ٦٢دا دیاری کران لە ماوە ی یەک سالدا ئارەزووی جیایی و سەربەخۆییان لە تورکیا پێشان دا و ئەگەر ئەنجوومەنی کۆمەڵە ی نەتەوێکانیش وای دانا کە ئەم گەلە دەتوانن سەرخۆ بژین، ئەو حەلە تورکیا بە برپارەکانی ئەنجوومەنی کۆمەڵە ی نەتەوێکان

قایل دەبیت و لە گشت ماف و سامانیکی خۆی لەم ناوچە یە دەست هەڵدەگرێ.

51- Foster, H, A., "The making of Iraq". London 1936, p. 152.

52- Maine, E., "Iraq", London 1937, p. 134.

53- Wilson, A, T., "Mesopotamia 1917- 1920, a clash loyalties" London 1931. p 141- 142.

٥٤- بۆ زانیاری زۆتر بەگەرێتو بۆ: مشکلة الموصل، تألیف لاکتور فاضل حسین، بغداد، ١٩٥٥، ص ٣٠١ (لە لاپەرە ٣٣ ی کتیبە کەدا لە دوا ی پەراییزی ژمارە ٥٣ ژمارە پەراییزی ٥٥ دانراوە واتە ژمارە ی ٥٤ بۆ پەراییزی دانراوە کە ئیدی هەلە ی چاپە ی نووسەر لە بیرو چووێ نازانم؟ من ژمارە پەراییزی ٥٥ م کرد بە ٥٤ و ٦٥ بە ٥٥ و... هتد ئیدی بەو جۆرە- وەرگێر).

55- Elphinston, W, G., "Kurds and Kurdish question" Journal of the Royal Central Asian Society, Vo l 35, pp. 38- 51.

٥٦- هەمان سەرچاوە.

57- Safrastian, p 86.

58- Elphinston, op. cit.

٥٩- سەرچاوە ی پێشو.

60- Roosevelt, Jr., A., "The Kurdish Republic of Mahabad", Midle East Journal. No 3, Vol l. 1947, p. 262.

61- Douglas, W,O., "Strange Iands and Friendly people", New York 1951, p. 64.

62- His Magesty's Government, "Progress of Iraq between 1921- 1930", London 1931, p. 255.

٦٣- مذكرات - تألیف رفیق حلمی، ترجمها الى العربية محمد جمیل الروژیانی، بغداد 1957، ص 69 - 70 (الجزء الأول).

64- Maine, op. cit.,p. 136.

٦٥- کاردۆ بەم وشانە باسی کارەکانی کە هیزی هەوایی بریتانی ئەنجامی دا، دەکات: «ئەو کارانە (عملیات) بەبێ ئەوێ کە فرۆکە کائمان تووشی مەترسی بکەن دەرفەتیکی نایابیان بۆ مەشقی هیزی هەوایی ئیمە رەخساند».

Garrod, G, R., "Recent operations in Kurdistan". Journal of Roval United Service Institute, May 1933, No 510. p 236.

- ٧٧- له الإحصاء الزراعي - الحيواني، سالي ١٩٥٢ - ١٩٥٣ وه غيراوه.
78- Lord Salter. "The development of Iraq" Baghdad 1954. p. 198.
79- International Bank for Reconstruction and development "The economic development of Iraq", Baltimore 1952, pp. 240- 242.
٨٠- المجموعة الإحصائية السنوية لعام ١٩٥٤ ص ١٤٣.
٨١- المجموعة الإحصائية السنوية العام ١٩٥٤ ص ٦٣ - ٦٥.
82- Adams. D.. "Current population in Iraq", Middle. East Journal, Vol 10, No 2, 1956.
83- United Nations, "The determinant and Consequences of population trend", New York 1953, P. 65.
٨٤- حالة العراق الصحية في ربيع قرب- للدكتور درهاكوييان، الموصل ١٩٤٧ ص ٧١ - ٧٢.
٨٥- المجموعة الإحصائية السنوية لعام ١٩٥٤ ص ٢٦٣ - ٢٦٥.
86- Warriner, D., "Land and poverty in the Middle East", London 1948, p. 2.
(له لاپه ره ٥٩ كتيبه كه دا نووسه نيشانه ي تهستيره (*)) يه كي داناه له په راوتيزيشدا بوئه و تهستيره (*)) يه ناوي ئه و سه رچاوه ي سه ره وه ي نووسيوه. ده بوو له بري ئه و تهستيره يه ژماره يه كي دانابا كه به گوتيره ي نووسه ژماره ٨٧ ده بوو به لام له و درگيره كه دا تهستيره كه م کرده ژماره و ژماره كه ش به من بوو به ٨٦ و په راوتيزه كاني ديكيه ي دواي ئه وه ش ژماره كانيان وه ك خويان ده مينيتته وه - و درگيره).
87- Ghalib, Dr Ali "Malaria in Iraq" Baghdad 1944, p 33.
٨٨- المجموعة الأحصائية الصحية لعام ١٩٥٣ - وزارة الصحة ص ٥٩ - ٦١.
٨٩- له المجموعة الإحصائية السنوية لعام ١٩٥٥ و درگيره او.
٩٠- المجموعة الإحصائية السنوية لسنة ١٩٥٤ ص ٨ الجدول ٥. (سه رجه مي نه خوتيندوواني نير و ميي پاريزگه ي سليمانى ده كاته ١٧٤٩٣٤ نه ك ١٧٤٩٣٧ وه ك له كتيبه كه دا هاتوه - و درگيره).
٩١- المجموعة الإحصائية السنوية لعام ١٩٥٤ ص ٥٨ - ٥٩ الجدول ٧٥ و ٢٨.
92- Leach, E, R., "Social and economic organization of Rawunduz Kurd London 1940, pp. 11- 12.
٩٣- له كتيبكي ده سنوسي ماموستا شاكرفه تاحوه به ناوي عقده ل ٦٦.

- ٦٦- بگه رتوه بو كتيبي: مأساة بارزان المظلومة، بقلم معروف چياووك، بغداد ١٩٥٤.
67- See: Longrigg, S, H., "Iraq 1900 - 1905, Oxford 1953 (Royal Institute of International Affairs). pp. 324- 328.
68- Khadoori, M., "Independent Iraq". London 1951, (Royal Institutue of International Affairs), p. 63.
69- Edmunds, C, J., "The Kurds of Iraq", Middle East Journal., Vol 11, No 1, 1952, p.52.
٧٠- الأطلس الإداري لأحمد سوسة ص ٣، بغداد ١٩٥١. (له لاپه ره ٤٣ عى كتيبه كه دا و له خسته كه دا پانايي زهوي كشتوكالي پاريزگه ي نهينه وا ٢٩٧٧٠ كم ٢ هو پانايي زهويي چيندراو ٢٩٠٥٨ كم ٢ هو رتزه ي زهوي چيندراو له گه ل پانايي گشتيي زهوي كشتوكاليدا ٥٣٪ به گوتيره ي ئه و دوو ژماره يه ي كه پانايي زهويي كشتوكالي و پانايي زهويي چينراو پيشان ددهن رتزه ي زهويي چينراو له گه ل پانايي گشتيي زهويي كشتوكاليدا ده ب بكا ته ٩٧٠٦٪ له و حاله شدا ده ب ئه و رتزه ي ٥٣٪ يه هله بيت. نه گه ر ئه و رتزه ي ٥٣٪ - ه يش راست بيت، ئه و ده ب پانايي زهويي چيندراو بكا ته ١٥٧٧٨ كم ٢ واته ده ب ئه و ژماره يه ي كه له كتيبه كه دا هاتوه كه متر بيت - و درگيره).
Land tenure and related questions" Cair 1931, p.11. 71- Dowson, E., "Enquiry into
٧٢- المجموعة الإحصائية لعام ١٩٥٤ ص ٧٢ الجدول ٩٨ و ٩٩.
٧٣- له الإحصاء الزراعي - الحيواني، سالي ١٩٥٢ - ١٩٥٣ وه غيراوه.
٧٤- سه رچاوه ي پيشوو. (له لاپه ره ٤٥ عى كتيبه كه دا نووسه په راوتيزي ژماره ٧٤ و ٧٥ يه كه له و درگيره كه دا بوون به ٧٣ و ٧٤ بو دوو خسته ي داناون يه كه ميان شينايي هاوينه و دووه ميان دره ختي ميوه كه به گوتيره ي نووسه بو سالي ١٩٥٤ ن به لام سه رچاوه ي خسته كان ناماري كشتوكالي - ناژه لي سالي ١٩٥٢ - ١٩٥٣ ن ئه و جا من پيم و ايه كه ئه و سالي ١٩٥٤ يه ده ب هله بيت و خسته كه هي سالي ١٩٥٣ بيت چونكه سه رچاوه ي خسته كان ناماري ١٩٥٢ - ١٩٥٣ ن - و درگيره).
٧٥- المجموعة الإحصائية سالي ١٩٥٤، ل ٦٥.
76- Warriner, Doreen., "Land reform and development in the Middle East", London 1957, p.137.

94- Barth, F,.. “Principles of social organization in southern kurdi-
stan” , Oslo 1953, p. 15.

۹۵- بۆنمونه بگه پتیوه بۆ:

Creage, J., “Armenians Koords and Turks” . London 1880, Vol 11.
pp.

227- 257 and pp. 261- 279.

Fowler, George,” Three Years in Persia,” London 1841, Vol 11.

Wagner, Dr, M.,” Travels in Persia, Georgia and Kurdistan” , London
1856, Vol 3, pp. 264- 266.

Layard. Sir Henry “Nineveh and its remains” , London 1849, Vol.
1,p. 239- 242.

96- Rich, c, J., A narrative of a residence in Kurdistan 2, London
1836, Vol 1,p. 104.

97- Binder, H., “Au Kurdistan”, Paris 1887, P. 110.

98- Soane, pp. 394- 396.

99- Cumberland, R, C., “ The KURDS”. The Moslem World, Vol
16,p. 152, 1926.

100- Mrs, Linfield Soane., “Arecent journey through Kurdistan” ,
Journal of Royal Central Asian Society., Vol 22, 1935.

101- See: League of Nations: “ The question of Frontier between Tur-
key and Iraq” Geneve 1927.

۱۰۲- بگه پتیوه بۆ راپۆرتی کۆمهلهی نه ته وه کان له بارهی کیشه ی مووسله وه.

Dowson, E., "Inquiry into land tenure and related questions" Cairo 1931.

Douglas, W. "Strange land and Friendly people", New York 1951.

Driver, G. R. "The dispersion of the Kurds in ancient time" J, R, A, S., Part 4, 1921.

Driver, G. R. "The name Kurd and its phylogenetic connexion" J, R, A, S., Part 3, 1923.

Edmunds, C, J., "Kurds, Turks and Arabs", London 1957.

Edmunds, C, J., "The Kurds of Iraq", M, E, J., Vol 2, No 2, 1957.

Elphinston, W, G., "Kurds and kurdish question", J, R, A, S., Vol 35, 1948.

Field, H., "Anthropology of Iraq", Harvard 1951, Part, 2.

Foreign Office, "Armenia and Kurdistan", London 1921.

Foreign Office handbook, "Turkey in Asia", London 1920.

Foster, H, A., "The making of Iraq" London 1936.

Ghalib, Dr Ali "Malaria and Malaria in Iraq" Baghdad 1944.

Garrod, A, G, R., "Recent operations in Kurdistan", J, R, U, S, I., No 510, 1933.

His Majesty's Government, "Report on the progress of Iraq between 1921 - 1930", London 1931.

Herodotus, "The history of Herodotus", London 1921 (Every Man's Library).

International Bank for Reconstruction and development "The development of Iraq", Baltimore 1951.

Khadoori, M., "Independent Iraq", London 1951.

Laqueur, W, Z., "Communism and Nationalism in the Middle East" London 1957 (2nd Ed).

Layard, H, "Nineveh and the remains", London 1849.

League of nations, "Question of frontier between Turkey and Iraq", Geneva 1927.

Le Strange, G., "The land of the Eastern Caliphate", London 1905.

Leach, Dr, E, R., "Social and economic organization of Rawunduz Kurds", London 1940 (London School economics).

سەرچاوه گهلیک که له کتیبه که دا نیویان هاتوووه

أ. به زمانی عارهبی

أمیر شرف خان البیدلیسی: الشرفنامه، ترجمها عن الفارسیة محمد جمیل الروزیانی، بغداد ۱۹۵۱.

بلج شیرکوه: القضية الكردية، مترجمة عن التركية، القاهرة ۱۹۳۰.

الدكتور در هاكوبيان: حالة العراق الصحية في ربع قرن، الموصل ۱۹۴۷.

رفیق حلمی: مذكرات، الجزء الأول، ترجمها عن الكردية محمد جمیل الروزیانی، بغداد ۱۹۵۷.

الدكتور فاضل حسین: مشكلة الموصل، بغداد ۱۹۵۵.

محمد أمين زكي: تاريخ الكرد و كردستان، ترجمة عن الكردية محمد علي عوني، القاهرة ۱۹۳۹.

محمد أمين زكي: تاريخ الدول والإمارات الكردية، ترجمة عن الكردية محمد علي عوني، بغداد ۱۹۴۵.

معروف جياووك: مأساة بارزان المظلومة، بغداد ۱۹۵۴.

وزارة الإقتصاد: المجموعة الإحصائية السنوية لعام ۱۹۵۴ و ۱۹۵۵.

وزارة الإقتصاد: الإحصاء الزراعي الحيواني لعام ۱۹۵۲-۱۹۵۳.

وزارة الصحة: الإحصاء الصحي لعام ۱۹۵۳.

ب- به زمانی بیانی

Adams, D.. "Current population in Iraq", M. E. J, Vol 10, No 2, 1956.

Barth, F... "Principles of Social organization in southern Kurdistan", Oslo. 1953.

Bulletin de Centre d'etude Kurdes, Paris 1948.

Cambridge Ancient history, Vol 1 & 3, Cambridge 1924.

Coon, C, S... "Caravan: the story of the Middle East", London 1951 (2nd edit).

Creage, J., "Armenians Kurds and Turks". London 1880, Vol 11.

Cumberland, R, C., "The Kurds", The Moslem World, Vol 16, 1926.

Linfield, Mrs, Soane., "A recent journey through Kurdistan", J, R, C, A, S., Vol 22, 1935.

Longrigg, S, H., "Iraq 1900 - 1905" London 1953 (Royal Institute of International Affairs).

Maine, E., "Iraq", London 1937.

Minorisky, "The Kurds", Encyclopeadia of Islam, London 1925.

Nikitine, R., "Le Kurdes", Paris 1956.

Parlimantary Papers, Turkey, No 1, London 1881.

Rich, C, J., "A narrative of a residence in Kurdistan", London 1836, Vol 1.

Roosevelt, A, Jr., "The Kursish Republic of Mahabad", M, E, J., No 3, Vol 1, 1947.

Safrastion, Dr, A., "Kurdistan and the Kurds", London 1948.

Lord Salter, "The development of Iraq" Baghdad 1954.

Soane E, B., "To Mesopotamia and Kurdistan in disguise", London 1926 (2nd ed).

United Nations, "The determinent and consquences of population trend", New York 1951.

Wagner, Dr, M., "Travels in Persia, Georgia and Kurdistan", London 1856 (2nd vol).

Warriner, Dr. D., "Land reform and development in the Middle East", London 1957.

Wilson, A, T., "Mesopotamia 1917 - 1920, a clash of loyalties" London 1931.

Xenephone, "The Persian expedition", (Translated by Rex Warner, Peng Books).

پیراست

7	پیشه کی
9	کورد و کوردستان
9	بنه‌چه‌ی کورد
19	جوگرافیای کوردستان
21	ژماره‌ی کورد و ناوچه‌کانی ئیستایان
27	مه‌سه‌له‌ی کورد
27	فراژووتنی میژوویبی مه‌سه‌له‌ی کورد
39	شۆرشه نوټیه‌کانی کورد
39	له تورکیا
41	له ئیران
42	له عێراق
45	کوردستانی عێراق و کوردی عێراق
45	جوگرافیای کوردستانی عێراق
47	سامانی کشتوکال
55	ئاژه‌لداری
59	سامانی کانزا و پیشه‌سازی
60	باری کۆمه‌لایه‌تی
60	گوندی کورد
61	باری له‌شساغی
66	باری فه‌ره‌ه‌نگی
69	پینکها‌ته‌ی جفاکی
69	خیتله‌کییه‌کان
74	ناخیتله‌کییه‌کان
75	که‌سایه‌تیی کورد
81	پتوه‌نداره‌تیی عاره‌ب و کورد
91	په‌راوتزه‌کان
99	سه‌رچاوه‌ گه‌لێک که له کتیبه‌که‌دا نیویان هاتوه